

תולדות המחקר

כלכלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט: מבט על התפתחות המחקר

יעקב מצר

פיצולו של חקר ההיסטוריה לתחומי משנה (בדומה לחלוקתה לתקופות) משמש בידי העוסקים במלאכת התייעוד והמחקר מכשיר ליצירת 'סדר' ולחיפוש משמעויות ברצף ההיסטורי, ואמצעי לזיהוי קשרים של סיבה ותוצאה. לפיכך, התיחום והמידור שההיסטוריון יוצר או מאמץ בעבודתו משקפים את גישתו ההיסטוריוגרפית והמתודולוגית, ומבטאים את כישוריו וטעמיו המחקריים ואת דרך ראייתו את האירועים והתהליכים שעיצבו את זירת מחקרו.

ריבויין של ההשקפות ההיסטוריוגרפיות, מגוון שיטות המחקר ורכיב הבחירה האישית של החוקר גורמים, מטבע הדברים, לשונות רבה ואף לשרירותיות בקביעת גבולותיהם ובאפיוניהם של התחומים השונים בחקר ההיסטוריה, לרבות ההיסטוריה הכלכלית, שעוסקת בלימוד ההיבטים הכלכליים של העבר. יתר על כן, מרכזיותם של הרכיבים הכלכליים (צריכה, ייצור, סחר, וחלוקת רכוש והכנסות) בחייהם של יחידים וציבורים, וזיקתם, בין השאר, למשטרים ולמדיניות, לתבניות של ארגון חברתי ומרחבי, כמו גם לדפוסים דמוגרפיים ולדרכי הקניית השכלה וידע, הופכים את בידולה של ההיסטוריה הכלכלית כשדה מחקר 'עצמאי' לבעייתית במיוחד.

זאת ועוד, במחצית המאה האחרונה מתבצע המחקר בהיסטוריה כלכלית בהיקפים הולכים וגדלים על ידי חוקרים שהכשרתם ככלכלנים אפשרה להם לאמץ את התאוריות ואת שיטות החקירה הנקוטות במחקר הכלכלי כ'כלי עבודה' מקובלים בעבודתם ההיסטורית. כתוצאה מכך נעשתה ההיסטוריה הכלכלית לאחד מתחומי תורת הכלכלה, בד בבד עם השתמרותה כענף מענפי המחקר ההיסטורי. שניות זו תורמת, ללא ספק, להעשרת התחום וגיוונו, אך בה בעת היא גם מקשה על אפיונו במונחים מתודולוגיים אחידים ומזינה הדגשים שונים בניסוח שאלות המחקר המרכזיות שלו ויעדיו. כך למשל, מונעים, בדרך כלל, בעלי הגישה ההיסטורית שבין ההיסטוריונים הכלכליים על ידי הרצון לספק את הסקרנות האינטלקטואלית שבחשיפת העבר הכלכלי והבנתו. לעומתם, בעלי הגישה הכלכלית מתייחסים לעתים קרובות

* תודותי לנחום גרוס על שקרא את טיוטת המאמר והעיר הערות מפורטות ומועילות; לקריין גבאי שסייעה בנאמנות בריכוז החומרים הביבליוגרפיים; ולמכון פאלק למחקר כלכלי בישראל שסיפק תמיכה חיונית לביצוע העבודה.

אל חקר העבר כאמצעי להארת ההווה הכלכלי והתהליכים ארוכי הטווח שעיצבו אותו, יותר מאשר כיעד שעומד בפני עצמו.

הקווים הללו מצביעים על הבעייתיות שבהתוויית קווי תיחום חדים להיסטוריה הכלכלית ובזיהויה המוצק כשדה חקירה, והם מקשים על כל הבא לסקור את התפתחות המחקר בשטח ומציבים לפניו משימה לא פשוטה של סינון ובחירה. הדברים נכונים גם, ואולי במיוחד, לגבי חקר כלכלת ארץ־ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים, שכן רבים מן המאפיינים הכלכליים של התקופה, כמו הרכיבים הכלכליים שבהלכה ובמעשה הציוניים, היבטיהם המדיניים והמרחביים, והקשר בינם ובין הסכסוך היהודי־ערבי, חורגים במשמעויותיהם ובהשלכותיהם מתחומה של ההיסטוריה הכלכלית על פי כל הגדרה ואפיון.

לפיכך אין זה מפתיע שפרט לכלכלנים וסטטיסטיקנים שהיו פעילים במחקר ובכתיבה בשנות המנדט, ופרט להיסטוריונים כלכליים שלמדו ולומדים את היבטיהן הכלכליים של השנים הללו, עסקו חוקרי התקופה מתחומי דעת שונים (כמו היסטוריה פוליטית וחברתית, סוציולוגיה ודמוגרפיה, מדע המדינה וגאוגרפיה) בנושאים כלכליים ובהשלכותיהם כחלק מעבודתם. נוסף על כך, גם כלכלנים בני זמננו לא מניחים מידיהם את חקר העבר הכלכלי, ובמסגרת עניינם במציאות הכלכלית העכשווית, הם בוחנים, בין השאר, את מקורותיו של המשטר הכלכלי בישראל ומנתחים בהקשרים היסטוריים משווים את המדיניות הכלכלית ואת התהליכים הכלכליים ארוכי הטווח בישראל ובשטחים.

אי לזאת, ומכיוון שבכוונתי לדון בסקירה זו בידע הקיים על משק הארץ בשנות המנדט, לרבות מקורותיו וההקשרים 'החוץ-כלכליים' של מבנהו ותפקודו, ישובץ בה מכלול המחקרים הרלוונטיים ותיבחנה גישותיו המתודולוגיות השונות, ללא קשר ל'מוצא' ולזיקה התחומיים (דיסציפלינריים) של רכיביו. מכאן שהדיון לא יוגבל לעבודותיהם של אותם כלכלנים וחוקרים המוגדרים או מגדירים את עצמם היסטוריונים כלכליים, אף כי אלו תתפוסנה בו, מטבע הדברים, מקום מרכזי.

עם זאת, חשוב להדגיש שבתחומה של היריעה הנסקרת לא ניתן להימלט מהחלטות – ואחרות מהן עלולות להיתפס כשרירותיות או אף לא־מוצדקות – לגבי בחירת נושאי הדיון והעבודות שייכללו בו. ביטוי לכך ניתן לראות, למשל, באי־הכללתם של נושאי רווחה, חינוך ובריאות, ונושאים חברתיים אחרים (שחשיבותם להבנת התקופה, והיבטיה הכלכליים בכלל זה, אינה מוטלת בספק, ובדין הם מיוצגים בכרך זה) בסקירה הנוכחית, שצומצמה מראש לתחום הכלכלי בחקר ארץ־ישראל המנדטורית.

הסקירה עצמה מאורגנת במסגרת כרונולוגית 'גמישה' למדי, והיא תיפרץ מדי פעם על פי צרכיו המתודולוגיים או הנושאים של הדיון. חלקה הראשון עוסק בתשתית הידע והמחקר שהונחה בתקופת המנדט עצמה. החלק השני מתמקד בראשיתו של חקר המשק המנדטורי בשנים 1948-1968, ואילו חלקה האחרון דן בהתפתחות המחקר בתחום בשלושת העשורים האחרונים, בשנים 1970-2000.

הנחת התשתית: מחקר כלכלי בתקופת המנדט

עם כינון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, החלו הממשלה והגופים המרכזיים ביישוב היהודי (בראש וראשונה המוסדות הלאומיים וההסתדרות) באיסוף מסודר של מידע כלכלי ובבנייה שיטתית של גופי נתונים ואומדנים שונים, שהניחו את התשתית הכמותית לידע התקופה בתחומי הדמוגרפיה, הכלכלה והחברה. בנוסף לפעילות זו, שנמשכה ברציפות עד לסיום השלטון הבריטי בארץ, ערכו חוקרים בני הזמן, ביזמה מוסדית או אישית, סקירות ומחקרים כלכליים שממצאיהם שימשו, ובמידה רבה ממשיכים לשמש עד היום, את המחקר בתחום. כך ניתן אפוא לומר כי חקר ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל במאה העשרים, אף שהוא תחום דעת צעיר למדי שרישומו ניכר בספרות בעיקר בארבעים השנים האחרונות, ימי המחקר הכלכלי של תקופת המנדט הם כימי התקופה עצמה. לכן יש להתחיל את העיון בהיסטוריוגרפיה של כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית באותם ימי בראשית, בימים שהמחקר והכתיבה בתחום היו עניינם של מוסדות וחוקרים שעסקו בתיעוד ובניתוח היבטים כלכליים שונים של זמנם וסביבתם בטרם היותם 'היסטוריה'.

ב־23 באוקטובר 1922 ערכה ממשלת המנדט, שהוקמה זה לא כבר, את מפקד האוכלוסין הראשון של ארץ-ישראל (Census, 1922). המפקד הזה אמנם לא היה חלוץ 'המבצעים' הסטטיסטיים שבוצעו בארץ (קדמו לו, בין השאר, רישומי אוכלוסין שונים במחוזות הממשל העות'מאני וספירת יהודי ארץ-ישראל, 1918-1919, שיום המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית בשלהי מלחמת העולם הראשונה), אך כפקידה מרוכזת של כלל האוכלוסייה (על פי הסיווג העות'מאני לעדות דתיות – מוסלמים, נוצרים, יהודים ואחרים, סיווג שאימץ גם השלטון הבריטי) הוא סיפק לראשונה תיאור דמוגרפי אחיד, אם כי לא נטול בעיות, של ארץ-ישראל בגבולותיה המנדטוריים, וסימל במידה רבה את פתיחתו של 'העידן הסטטיסטי' בתולדותיה.

מפקד נוסף ומפורט בהרבה נערך על ידי הממשלה בשנת 1931 (Census of Palestine, 1933). פקידת כלל האוכלוסייה נעשתה לפי עדות, מקומות יישוב, גיל, מין ומצב משפחתי, וכללה, בין השאר, גם אפיונים כמו ידע קרוא וכתוב, השכלה במונחי שנות לימוד, מקורות הכנסה לפי ענפים ומשלחי יד. שני המפקדים הללו, ובעיקר זה של 1931, שימשו עוגנים לבניית הדיוקן הסוציו-כלכלי של אוכלוסיית ארץ-ישראל ולתיעוד השינויים שחלו בה במשך הזמן. כך למשל הם היוו, בצירוף הרישום המסודר (החל ב־1920) של לידות, פטירות ותנועות כניסה ויציאה מן הארץ, בסיס לסדרות הנתונים הדמוגרפיים שנבנו על ידי המשרד הסטטיסטי הממשלתי (זה הוקם ב־1935, ומנהלו זכה בתואר הסטטיסטיקן הממשלתי; ב־1944 נהפך המשרד למחלקה ממשלתית עצמאית), ומ־1936 הם פורסמו בתקופוניו החודשיים והשנתיים הרשמיים.¹

1. השנתון הסטטיסטי *Statistical Abstract of Palestine (SAP)* פורסם אחת לשנה בין 1936 ל־1945, והירחון *General Monthly Bulletin of Current Statistics of Palestine (MBS)* פורסם מדי חודש

בתקופונים אלה ובפרסומים רשמיים אחרים הובאו גם סיכומיהם של מפקדים וסקרים ממשלתיים מיוחדים.² כמו כן קובצו בפרסומים הסטטיסטיים התקופתיים של הממשלה סדרות ונתונים כלכליים שנאספו על ידי מחלקותיה השונות. ביניהם: שכר ומחירים, כספים ובנקאות, סחר חוץ והעברות מקרקעין, וכן נתוני ייצור חקלאי ותעשייתי, בינוי, תחבורה, חשמל ותקשורת, וסיכומי ההכנסות וההוצאות של הממשלה והרשויות המקומיות. בנוסף לכך רוכז בהם מידע חשוב על שירותי הבריאות והאשפוז ועל השימוש בהם.

פרט לממשלה עסקו, כאמור, גם המוסדות הלאומיים והיישוביים, ההסתדרות הכללית, וארגונים יהודיים אחרים בפעילות סטטיסטית מגוונת. תוצריה העיקריים סוכמו בשני פרסומים רבי היקף: הראשון, *Statistical Abstract of Palestine 1929*, בהוצאת קרן היסוד, והשני, *Statistical Handbook of Jewish Palestine, 1947* בהוצאת המחלקה הסטטיסטית של הסוכנות היהודית. התוצרים הללו היו משני סוגים. סוג אחד הכיל מגוון נתונים כלכליים וחברתיים על היישוב היהודי שנאספו ברציפות, ובהם נתוני אוכלוסייה ועלייה, כוח עבודה ואבטלה, בעלות על קרקעות והשקעות בחקלאות, הכנסות והוצאות של המוסדות הלאומיים, ומאפיינים של מערכות הבריאות והחינוך היהודיות. בסוג התוצרים השני נכללו המפקדים התקופתיים שערכו הסוכנות וההסתדרות. מפקדים אלה תיעדו ברמות פירוט שונות את הפעילות הכלכלית והרכב התעסוקה בענפי המשק ואת דיוקניהם הסוציו-כלכליים של השכירים חברי ההסתדרות, וממצאיהם מהווים מקור עיקרי לידע הקיים על דפוסי הייצור והתעסוקה ביישוב היהודי.

הגופים הממשלתיים והיישוביים שעסקו בתייעוד ובמחקר סטטיסטי ביצעו אמנם את עבודתם בנפרד, אך היתה ביניהם הזנה הדדית רבה, הן בשימוש בממצאים והן בפרסומם.³ וכך, למרות אי-התאמות שונות בין התוצרים הסטטיסטיים שהופקו על ידי הממשלה והסוכנות היהודית, בעיקר בתחום הדמוגרפי (בגלל הבדלים בהגדרות, בכיסוי הסטטיסטי או בשיטות האמידה), הם היוו בסך הכול רכיבים משלימים של תמונת המידע הכמותי על אוכלוסיית הארץ וכלכלתה בכלל ועל היישוב היהודי בפרט.

- בין 1936 ל-1947. נתונים דמוגרפיים לכל התקופה רוכזו בשני הפרסומים הממשלתיים *Vital Statistics Tables 1922-1945*, ובכרך השלישי של ה-*Survey of Palestine* (1946).
 2. רשימה חלקית של הפריטים הללו כוללת את סיכום בדיקת רמת החיים של 1922 (*Commercial Bulletin*, 1922, no. 23, 24), את מפקדי התעשייה של 1927 (*First Census of Industries*, 1929) ושל 1942 (*SAP*, 1945), את התפלגות האחזקות הקרקעיות בכפרים הערביים בשנת 1936 (*MBS*, January-March, 1946), את הסקר לבדיקת התנאים החברתיים והכלכליים בחמישה כפרים ערביים שנערך בשנת 1944 (*MBS*, July, August, September, December 1945; January-March, 1946), וכן את הדיווחים הסטטיסטיים המפורטים על מספר התושבים, גודל השטח הקרקעי, ושימושי הקרקע בכל אחד מן היישובים הכפריים בארץ בשנת 1945 (*Village Statistics*, 1945).
 3. לדוגמה, הסטטיסטיקן הממשלתי בהקדמתו לשנתון הסטטיסטי הראשון של ממשלת המנדט (*SAP*, 1936) מציין במפורש את תרומת הקובץ הסטטיסטי של קרן היסוד משנת 1929 ליצירת מסד הנתונים שאפשר את הכנתם ופרסומם של התקופונים הסטטיסטיים הממשלתיים.

את גופי הנתונים ואת ממצאי המפקדים והסקרים שנערכו בשנות המנדט ניתן ללא ספק לתייג כ'מקורות ראשוניים'. עם זאת, חלק לא־מבוטל מהם הוא תוצר מובהק של פעילות מחקרית. הדברים בולטים במיוחד בסקירות הנושאות ובמחקרים הכמותיים שביצעו חוקרים בני הזמן על בסיס המצאי הסטטיסטי 'הגולמי' הקיים. דוגמה מובהקת לכך היא חיבורם של דוד גורביץ', אהרון גרץ ורוברטו בקי (Gurevich, Gertz and Bachi, 1944) על אוכלוסיית הארץ ומאפייניה הדמוגרפיים והסוציו־כלכליים.

לתשומת לב מיוחדת בהקשר זה ראוייה החשבונאות הלאומית. במחצית השנייה של שנות השלושים,⁴ ערך הכלכלן א"ל געתון (אז לודביג גרינבאום) במכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית את אומדני התוצר וההכנסה הראשוניים של המשק הארץ־ישראלי. בעבודתו החלוצית והמפורטת, שהניחה את התשתית המתודולוגית והתוכנית לכלל המחקר העתידי בתחום, בנה געתון מערכת חשבונאות לאומית לשנת 1936. הגדלים המְצרפיים של כלל המשק הארץ־ישראלי מתקבלים בה מאומדנים שערך והציג געתון בנפרד למגזר היהודי והלא יהודי (שחפף, פחות או יותר, את המגזר הערבי).⁵

כלב העבודה עומדים נתוני תוצר והכנסה שנגזרו מתוך אומדנים מפורטים של זרמים בין־ענפיים ובין־מגזריים (דהיינו בין יהודים, לא־יהודים, ממשלה, וסחר חוץ) של שירותי גרמי ייצור ומוצרים ושירותים סופיים לשימושים יצרניים וצרכניים. לשם עריכת האומדנים הללו פיתח געתון באופן עצמאי מודל תשומה־תפוקה מקרו־כלכלי, ובכך היתה לעבודתו תרומה מתודולוגית שחרגה מההקשר האמפירי־מקומי שלה. בעקבות געתון ערכו אומדני תוצר והכנסה נוספים הסטטיסטיקנים הממשלתיים ווד, לשנים 1939, 1942, 1943, ולופטוס לשנים 1944 ו־1945 (Wood, 1943, 1944; Loftus, 1946, 1948). לופטוס, בדומה לגעתון, הציג גם הוא אומדנים נפרדים ליהודים וללא־יהודים.

בד בבד עם המאמצים שהקדישו כלכלנים וסטטיסטיקנים לבניית מערכת חשבונאות מקרו־כלכלית למשק הארץ־ישראלי, על רכיביו השונים, ראתה התקופה פעילות מחקרית ענפה למדי בנושאים ענפיים ומיקרו־כלכליים ובסוגיות ממוקדות. בחלקה התבצעה גם פעילות זו במערכות ממשלתיות ובמוסדות המחקר היהודיים, ובחלקה על ידי חוקרים שפרסמו את מחקריהם באופן עצמאי במונוגרפיות, בכתבי־עת ובעיתונות היומית בארץ ובחוץ־לארץ. בנוסף לסקירות ענפיות פרטניות,⁶ נמנים עם העבודות החשובות שנעשו במסגרת זו הפריטים הבאים: ספרו המפורט של מונצנר (Muenzner, 1945) על המשק ההסתדרותי;

4. בכל מקום במאמר שבו מצויין עשור ('שנות ה...') בלא ציון המאה, הכוונה היא לאחד מעשורי המאה העשרים.

5. המחקר פורסם לראשונה בשנת 1941 (Gruenbaum, 1941). בשנת 1978 יצאה לאור מהדורה מורחבת של העבודה (Gaathon, 1978), והיא הכילה, בנוסף להדפסה מחודשת של הפרסום המקורי, את נתוני הבסיס ששימשו את געתון במלאכת האמידה ודיון מפורט בשיטותיה ושיקוליה.

6. ראו, למשל, וינברג (1924) Clark-Powell, (1928) Viteles, (1928) Hazen, (1938) Poshter, (1939) על ייצור ושיווק הדרים (1927) Viteles, על ענף השקדים, Pinner (1930) על גידול חיטה, Hirsch (1933) על ענף הצאן, שלזינגר (1944) וקרפמן (1946) על ענפי הבינוי, ו־Samuel (1946). (1947) על ההקלאות היהודית והערבית, בהתאמה.

דוח ג'ונסון-קרוסבי וחיבורו של יצחק וילקנסקי, שמנתחים את החקלאות המסורתית הערבית (Johnson and Crosbie, 1930; Volcani, 1930); הפרקים הכלכליים בספרו של יוסף ושיץ (1947) על הערבים בארץ-ישראל, ומחקרם של זאב אברמוביץ' ויצחק גלפט (1944) על המשק הערבי בארץ-ישראל ובמזרח התיכון. בממד ההשוואתי במסגרת אזורית עסק גם קורט גרונוולד בשני חיבורים מונוגרפיים, האחד על המימון הציבורי בארצות המזרח הקרוב שהיו תחת שלטון מנדטורי (Grunwald, 1932), והשני על התיעוש בארצות האזור (Grunwald, 1934). כמו כן ערכו אלפרד בונה (1938, עמ' 260-265), משה אטר (1937), ודוסטרוולד-דורות (Duesterwald, 1945) אומדנים של נפח והרכב הסחר הדו-צדדי בין יהודים לערבים באמצע שנות השלושים; אברהם (גרנובסקי) גרנות (1933) בחן את צד ההכנסות במימון הציבורי של ממשלת המנדט בשנות העשרים, דוד גורביץ' (Gurevich, 1932, 1936) חקר את תחולת המיסוי הממשלתי על יהודים וערבים במחצית הראשונה של שנות השלושים, וקורט נברצקי (1946), את המגזר הציבורי המנדטורי בכללו.

מחקר מונוגרפי אחר שיש לשייכו לקבוצה זו הוא ספרו של גרנות (1949) על המשטר הקרקעי בארץ-ישראל. הספר אמנם ראה אור לאחר תום המנדט, אך כתיבתו הסתיימה כבר באביב 1948, והוא מהווה מקור תיעודי בסיסי וממזה על חלוקת הרכוש והאחזקות הקרקעיות בארץ-ישראל והשתנותה בשנות השלטון הבריטי בארץ.

את התמונה משלימים ספרי הסקירה המקיפים על משק הארץ שנכתבו בעשור האחרון של תקופת המנדט, תוך שימוש נרחב במצאי הסטטיסטי ובמצאים המחקריים שנוצרו בה. בסוף שנות השלושים ראו אור שלושה מן החשובים שבחיבורים הללו: ספרו של אלפרד בונה (1938); חיבורם של דוד הורוביץ וריטה הינדן (Horowitz and Hinden, 1938) שפורסם על ידי המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות (הורוביץ, 1944), הוא גרסה עברית מורחבת ומעודכנת שלו; והמחקר המפורט והמקיף, פרי מאמץ משותף של חוקרים אחדים, שהוציאה האוניברסיטה האמריקנית של ביירות, בעריכתו של סעיד חימאדה (Himadeh, 1938).

לקראת סוף התקופה פרסם הוועד הלאומי סקירה כלכלית מקיפה שערך משה אטר (אטינגר 1947), ובד בבד יצא לאור ספרם הפרוגרמטי של רוברט נתן, אוסקר גאס ודניאל קרימר (Nathan, Gass and Creamer, 1946). את כתיבתו ופרסומו של הספר בארצות-הברית בשנת 1946 יזם ומימן מכון מחקר אמריקני בעל זיקה ציונית - *The American Palestine Institute*. במרכזו הספר עומדת סקירת המשק המנדטורי, המקיפה מסוגה שנכתבה במשך התקופה, וניתן לראות בה מעין סיכום מעודכן ומתועד היטב של הידע המחקרי שנוצר ונצבר בה בתחומי כלכלה וחברה.

חשוב להדגיש כי ידע זה, ובעיקר רכיביו הסטטיסטיים כמותיים, הוא יוצא דופן בעושרו ובגיוונו לעומת המידע שקיים על שאר ארצות המזרח התיכון ועל טריטוריות אחרות שהיו בשליטת בריטניה במחצית הראשונה של המאה ה-20. חלק מן ההסבר נעוץ ודאי בעובדה שעם ייצובם של גבולות המנדט הבריטי בארץ-ישראל, עמדה הממשלה לפני הצורך לבנות מן המסד תשתית נתונים מסודרת, שתסייע בניהולה המודרני של היחידה הטריטוריאלית-מנהלתית החדשה שהועמדה תחת שלטונה ותאפשר לה למלא את חובת הדיווח השנתית

המפורט לחבר הלאומים (נוסף לדיווח המצומצם יותר למשרד המושבות הבריטי). אך עיקר ההסבר לעושר היחסי של הנתונים הדמוגרפיים והכלכליים שנאספו בשנות המנדט ושל הסקרים והמחקרים שנערכו בהן קשור, ללא ספק, לאילוצים ולרגישויות הפוליטיים שאפיינו את ארץ־ישראל כזירת מאבק אתני־לאומי בין יהודים לערבים ולמקומה של הממשלה בזירה זו (ראו, ראובני, 1993, עמ' 205-210).

כך למשל נדרשה הממשלה לאיסוף שיטתי של נתונים דמוגרפיים וכלכליים על מנת לקבוע את 'כושר הקליטה הכלכלי של הארץ' – אמת המידה לאישור מכסות הגירה עד למחצית השנייה של שנות ה־30. המוסדות הלאומיים היהודיים עסקו בפעילות דומה שתכליתה היתה בקרת הנתונים הממשלתיים ואספקת 'תחמושת' סטטיסטית למאמצי הערעור עליהם ועל מדיניות ההגירה שנגזרה מהם. חילוקי הדעות וחילופי הטענות על התנהלותה של הממשלה כמערכת פסיקלית וכמעסיק בין האינטרסים המנוגדים של יהודים וערבים, תרמו אף הם לפעילות הענפה של הממשלה ושל המוסדות היהודיים ביצירת נתוני תעסוקה ומיסוי ובעריכת אומדנים של חלוקת נטל המיסוי והתועלת מהוצאות הממשלה בין שתי הקהילות הלאומיות. גם בקהילה הערבית יוחסה לחומרים הכלכליים חשיבות פוליטית רבה, כפי שניתן ללמוד, למשל, מהשימוש שעשה בהם מישאל אבקריוס (Abcarius, 1946) בספרו הפולמוסי, שהציג את העמדה הערבית בסכסוך האתני־לאומי בארץ־ישראל-פלשתינה ערב סיום המנדט הבריטי.

ההכרה בחשיבות גיבויים של טיעונים פוליטיים (דוגמת אלה שהוצגו לוועדות החקירה למיניהן) בממצאים כמותיים, וההתדיינות הציבורית באשר ליחסים הכלכליים בין יהודים לערבים והשלכותיהם, מילאו במגזר היהודי (ובמידה מסוימת גם בממשלה) תפקיד דומה ביזום יצירתם של גופי נתונים ובשילובם בסקירות ומחקרים כלכליים. את המחקר הכלכלי היישומי הניע גם הצורך להתמודד עם שאלות מעשיות שהתעוררו לנוכח האפשרות שיווצר נתק כלכלי בין שני המגזרים הלאומיים, אם עקב הידרדרות מצב הביטחון (למשל לנוכח המרד הערבי של 1936-1939) ואם בשל מימוש התכניות לחלוקת הארץ. דוגמה מאלפת בהקשר זה היא הבדיקה שערך געתון בקיץ 1936 כדי לעמוד על כושרו הכלכלי של היישוב היהודי להתמודד עם הפסקה באספקתם של מוצרים חיוניים מן המגזר הערבי. המתודולוגיה שפיתח געתון לצורך הבדיקה (מערכת של ביקושים והיצעים במונחים פיזיים), וממצאיה, שימשו לו לאחר מכן מסגרת מושגית ובסיס נתונים מרכזי לבניית מערכת החשבונאות הלאומית (ראו לעיל).

נוסף על מכלול הגורמים שנגזרו מן המאבק היהודי־ערבי, פעלו ביישוב היהודי גם גורמים פנימיים שתרמו ליצירתו של הידע הסטטיסטי והכלכלי. בין אלה יש לציין בייחוד את המודעות הגבוהה, נחלת מרבית המוסדות והארגונים שפעלו ביישוב, לערכו של מידע סטטיסטי מהימן, הן כבסיס עובדתי לקביעת עמדות בשאלות כלכליות־חברתיות שעמדו על סדר היום הציבורי והן כתשתית הכרחית לתפקודו של מערך מוסדי שעניינו אספקת שירותים ציבוריים וחברתיים מודרניים, והערכתם. המשקל הרב שהיה לסוגיות החברתיות והכלכליות בשיח הציבורי הפנים־יישובי היווה אף הוא תמריץ לפעילות מחקרית בתחום הכלכלי,

ויעידו על כך כתבי העת החשובים בנושאי כלכלה וחברה שראו אור במשך התקופה, דוגמת המשק השיתופי, מסחר ותעשייה (1933: *Palestine and Near East Magazine* and *Palestine and Middle East Economic Magazine*) *Palnews*, *Bulletin of the Palestine Economic Society* והביולטין של המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות, ומגוון המאמרים המקצועיים שפורסמו בהם.

רוב העושים במלאכת התייעוד והניתוח הסטטיסטי והכלכלי בארץ-ישראל המנדטורית היו חוקרים מיומנים שהשכילו ליישם בעבודתם את שיטות המחקר המעודכנות של זמנם ולבצעה במקצועיות רבה. וכך, אף שחלק נכבד מן הממצאים נבע, כאמור, מפעילות מחקרית 'מגויסת' ממניעים פוליטיים לשם יצירת מידע כמותי, מהימנות תוצריה הסטטיסטיים כלכליים של פעילות זו לא נפגעה בשל כך. כך מעלה העיון בעבודות שביצעו במחלקה הסטטיסטית ובמכון לחקר הכלכלה של הסוכנות חוקרים כגורביץ', געתון, גרץ ובקי, ובעבודותיהם של הסטטיסטיקנים הממשלתיים ווד ולופטוס.

עם זאת, הממשלה מנעה לא אחת, משיקולי רגישות פוליטית, את פרסומם של נתונים וממצאים רשמיים שהצביעו על פערים כלכליים בין יהודים לערבים. הדוגמה המעניינת ביותר, אם כי לא היחידה, היא מפקד התעשייה והמלאכה של ממשלת א"י 1928. את המפקד ערך אליהו אלישר, שהיה אז מנהל אגף המסחר והתעשייה במחלקת המכס הממשלתית. נתוני המפקד נאספו ועובדו בנפרד עבור כל אחד משני המגזרים הלאומיים, אך בהוראת הממשלה הם פורסמו רק במקובץ (*First Census of Industries, 1929*). רק כעבור חמישים שנה פרסם אליהו אלישר (1979) את ממצאי המפקד המקוריים, וכך נחשף מידע רב-חשיבות על הפעילות הכלכלית במגזר הערבי (כמו גם היהודי) של סוף שנות העשרים.⁷

חשיבותה העצומה של כל פיסת מידע על כלכלת המגזר הערבי בולטת בייחוד לנוכח חוסר האיוון בין עושרו וגיוונו של המידע הכלכלי שנוצר בתקופת המנדט ביישוב היהודי ואודותיו לבין דלות החומר הסטטיסטי על המשק הערבי. חוסר איוון זה, שהמחקר סובל ממנו לא מעט עד עצם היום הזה, נובע בראש ובראשונה מכך שבמוסדות הקהילה הערבית לא הוקמו מנגנונים סטטיסטיים לאיסוף ועיבוד שיטתי של נתונים. יתרה מזאת, פרט לספרו של חימאדה, שנכתב (בחלקו) בידי חוקרים ערבים, אי-אפשר להצביע על שום עבודה בחקר כלכלת ארץ-ישראל, והמשק הערבי בכלל זה, שכלכלנים או סטטיסטיקנים ערבים ביצעו במשך התקופה. כתוצאה מכך הידע הדמוגרפי והכלכלי על הקהילה הערבית, כמו גם על הארץ כולה, שנוצר בזמן המנדט, נגזר רובו ככולו מנתוני הממשלה והמוסדות היהודיים, ומסקירות ומחקרים שנערכו מטעמם או בידי חוקרים עצמאיים, רובם המכריע יהודים, דוגמת אברמוביץ', גלפט וושיץ'.

7. פרסום המפקד ב-1979 לווה בהערות פרשנות מפורטות של נחום גרוס (1979) על תולדות מפקד התעשייה של 1927 ואופן התקבלותו וציבור ובהקדמה המקצועית בזמן המנדט. ראו גם את מאמריו של גדעון ביגר (1979, 1983b), העושה שימוש בנתוני המפקד לתיאור ממדיו המרחביים של הייצור התעשייתי בארץ-ישראל בשנות העשרים.

מבט על התפתחות המחקר

לסיכום, ניתן לומר שתקופת המנדט השאירה בידינו תשתית נתונים עשירה למדי ומידע בסיסי על המשק בן הזמן, לרבות סקירות ומחקרים מאלפים בנושאים כלכליים וחברתיים מגוונים, ואלה הזינו, מטבע הדברים, את המשך העשייה המחקרית בתחום.⁸ אך לצד תרומתו של הידע שנוצר בימי המנדט, המחישו חוסריו, בעיקר באשר לכלכלת המגזר הערבי ולשימוש בכלי ניתוח משוכללים שפותחו במחקר הכלכלי במחצית השנייה של המאה העשרים, והשאלות שהותיר פתוחות, עד כמה מרובה היתה המלאכה שנוותר לעשותה בתום התקופה, לקראת הפיכתו של חקר המשק הארץ-ישראלי לחקר ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל המנדטורית.

עם זאת, בשנות החמישים והשישים התנהל המחקר בתולדותיה של ארץ-ישראל במאה העשרים, ובהיסטוריה הכלכלית שלה בכלל זה, על 'אש קטנה' בלבד. רק לאחר מלחמת ששת הימים זכה התחום לתנופה, ואל הטיפול בשאלות 'ישנות' התוספה ההתמודדות עם שאלות חדשות שעלו על סדר היום המחקרי. דפוס זה מוליך, באופן טבעי, לחלוקת המשך הדיון לשני חלקים: בחלק הראשון נסקור את ראשיתו של חקר ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל המנדטורית בשנים 1948-1968, ובשני, את גידולו המהיר ורבי-הפנים מאז ועד עתה.

כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית כהיסטוריה – ניצני המחקר, 1948–1968

כל עיון ביבליוגרפי, ולו שטחי ומרפרף, יגלה את פרותיה של הפעילות המחקרית הענפה שליוותה את המדיניות והעשייה הכלכלית במדינה מימי הראשית שלה. פעילות זו, אף שניזונה לא מעט מהידע והתשתית המקצועית של תקופת המנדט, קיבלה זריקת עידוד משמעותית ביותר משנחשפה האקדמיה הישראלית לתורת הכלכלה המודרנית עם עלייתו של דן פטינקין ארצה והצטרפותו לסגל האוניברסיטה העברית בשנת 1949. וכך, לצדם של 'מקצוענים' ותיקים כמו בונה, בקי, געתון והורוביץ, החלו לעסוק במחקרים יישומיים מגוונים על המשק הישראלי המתהווה חוקרים צעירים, שראשית הכשרתם ככלכלנים היתה באוניברסיטה העברית והם אמונים על המתודולוגיות העדכניות בתחום. את קורת הגג המוסדית למחקר שנוצר בשנות החמישים והשישים, סיפקו, בראש ובראשונה, המחלקה לכלכלה של האוניברסיטה העברית, מרכז (לאחר מכן מכון) פאלק למחקר כלכלי בישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומחלקת המחקר של בנק ישראל. המשק הארץ-ישראלי של תקופת המנדט לא נעדר אמנם מן המחקר הכלכלי של שני העשורים הללו, אך הוא זכה, בדרך כלל, לאזכור וטיפול במסגרת העיסוק בכלכלת ישראל, ולא ראו בו נושא שראוי למחקר היסטורי-כלכלי בזכות עצמו. בהקשר זה, עבודת הדוקטור (שלא פורסמה) של אשר

8. על חלק מה'מורשת' המחקרית של התקופה עומד אלפרד בונה (Bonne, 1943) בסקירתו על המחקר הכלכלי בארץ-ישראל המנדטורית.

הלפרין (Halperin, 1954) על מאזני התשלומים של ארץ-ישראל המנדטורית לשנים 1932-1946 היא יוצא מן הכלל בולט המעיד על הכלל.⁹

אחד הנושאים ה'ישראליים' המרכזיים שהעיסוק בהם 'גלש' אל תקופת המנדט היה חקר האוכלוסייה, כוח העבודה והתעסוקה בישראל. מפעל יסוד בתחום זה, פרי מאמץ משותף של מרכז פאלק והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הוא מחקרו של משה סיקרון (1957) על רכיביה הכמותיים של העלייה ההמונית לישראל. המחקר מתמקד אמנם בעלייה בשנים 1948-1953, אך הוא בוחן אותה כחלק מדפוסי ההגירה היהודית לארץ-ישראל מאז תום מלחמת העולם הראשונה, שאותם הוא מתעד ובהם הוא דן בפרוטרוט. בתוך כך מכיל החיבור אומדנים מפורטים חדשים, העדכניים והמהימנים ביותר שמצויים בידינו, על ממדי העלייה לארץ-ישראל המנדטורית ומאפייניה הדמוגרפיים והסוציו-כלכליים. דוגמאות מובהקות אחרות של מחקרים בנושאים הנזכרים הן אלו: עבודתו של אבנר הובנה (1961) על כוח העבודה בישראל, המשלבת נתוני אוכלוסייה ותעסוקה ממפקד 1931 בסקירת המגמות ארוכות הטווח בתחום, וספרו של גור עופר (Ofer, 1967), הבוחן את הייצור והתעסוקה בשירותים הפרטיים והציבוריים במשק היהודי של תקופת המנדט, במסגרת תיעוד וניתוח דפוסי הפעילות בענף השירותים בישראל וממדיה לאורך זמן. לקבוצת המחקרים הזאת ניתן לשייך גם את מחקרו (המאוחר יותר) של חיים ברקאי (Barkai, 1977) על המשק הקיבוצי. מחקרו מנתח במבט ארוך טווח את מאפייניו היצרניים והצרכניים של המשק הקיבוצי בשנים 1936-1973.

מתכונת דומה, שבה משמשת תקופת המנדט רקע ונקודת מוצא לבחינתן של סוגיות שונות בכלכלת ישראל, אנתנו מוצאים בחיבורים בנושאי הון וכספים שנכתבו בשנים אלו. הראשון שבהם הוא ספרו של דויד אוטנווסר (Ottenssooser, 1955) על הלירה הארץ-ישראלית והישראלית. כותרת המשנה של הספר *Transition from a Colonial to an Independent Currency* מצביעה על גישתו הבסיסית; דהיינו ניתוח שיטות המטבע בארץ-ישראל המנדטורית ובישראל, שמתמקד במעבר ממשטר מוניטרי קולוניאלי, שפועל באמצעות מועצת מטבע, למערכת מוניטרית עצמאית במדינה ריבונית. חלקו הראשון של הספר עוסק בתקופת המנדט והוא מספק תיאור היסטורי מפורט של הרקע, המקומי והקולוניאלי הכללי, להיווצרות שיטת המטבע הארץ-ישראלית, ושל תפקודה. אוטנווסר עוסק במערכת ההנפקה האוטומטית של הלירה הארץ-ישראלית על בסיס רזרבות השטרלינג של מועצת המטבע הפלשתינית (שני המטבעות הומרו זה בזה בשער חליפין של אחד לאחד), ועומד על משמעותה כמנגנון שמנע ממשלת המנדט להפעיל מדיניות מוניטרית עצמאית. הוא גם מרחיב את הדיון בחלק זה של ספרו לנושאים נלווים נוספים, ובהם: מערכת הבנקאות, המימון הממשלתי, וכן יבוא ההון וסחר החוץ של ארץ-ישראל.

בסוגיית יבוא ההון וסחר החוץ בתקופת המנדט מטפל גם מיכה מיכאלי (1963) בספרו על

9. הרחבה מושגית ועניינית לעבודתו של הלפרין אפשר למצוא במאמרם של ז'ק סילבר ויעקב רוזנברג (1978), שבו הם מנתחים את מנגנון ההתאמה במאזן התשלומים של ארץ-ישראל המנדטורית באמצעות הגישה המוניטרית לחקר מאזני תשלומים.

מבט על התפתחות המחקר

סחר החוץ ויבוא ההון של ישראל, שעניינו העיקרי בשנים 1949-1962. הפרק הראשון בספר, שמשמש לו מעין מבוא, דן בשנים שקדמו להקמת המדינה, מיכאלי משתמש בנתוני התקופה ואומדני החשבונאות הלאומית שלה, וכן במחקריהם של הלפרין ואוטנוזור, כדי לתעד ולנתח את תנועות ההון הבינ-לאומיות של ארץ-ישראל, את יבוא המוצרים ויצואם, ואת מדיניות הסחר והמטבע של ממשלת המנדט.

תקופת המנדט תופסת מקום נכבד בשני חיבורים נוספים בתחום. הראשון הוא ספרו של מרשל סרנת (Sarnat, 1966), שסוקר את התפתחות שוק ניירות הערך בישראל מנקודת מבט היסטורית. סיפורו של סרנת מתחיל בראשית שנות העשרים, עם הנפקת אגרות החוב הראשונות של עיריית תל-אביב, ומסתיים באמצע שנות השישים. תוך כדי כך הוא עומד על התמורה המשמעותית שחלה במבנה ובתפקוד שוק ניירות הערך במעבר ממתכונת של 'שוק חופשי' בזמן השלטון הבריטי, לשליטה ממשלתית מרבית בתקופה הישראלית.

החיבור השני הוא ספרו המקיף של אמוץ מורג (1967) על צד ההכנסות במערך הפיסקלי של הממשלה בישראל. הפרק הפותח בספר עוסק בדיון מפורט למדי ברכיבי המימון הציבורי (הממשלתי, המוניציפלי והציוני) ובמדיניות ההכנסות הממשלתית בשנות המנדט. והוא משמש, בדומה לסקירת השלב הקדם-ישראלי בעבודות האחרות, מבוא ובסיס להשוואה עם הנושא הנחקר בתקופת המדינה.

בנוסף למחקרים המונוגרפיים הללו, נדונה כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית גם בשניים מספרי הסקירה הכלליים על המשק הישראלי. הראשון הוא ספרו של דוד הורוביץ (1954) על כלכלת ישראל, ובו שולבה תמצית חיבוריו הקודמים על תקופת המנדט (1944, 1948) בסקירת ההתפתחויות הדמוגרפיות והכלכליות במדינת ישראל מייסודה ועד ליישום המדיניות הכלכלית החדשה' בשנים 1952-1953. שילוב זה אפשר לו לדון בכמה ממאפייני הדמיון והשוני בין כלכלת המשק המנדטורי ובין כלכלתה של מדינת ישראל במעבר מדפוסים הפעילות הכלכלית במסגרת המשטר הכלכלי החופשי, שקיים הממשל הבריטי בארץ עד מלחמת העולם השנייה, אל המשק המכוון והמפוקח של מדינת ישראל דאז.

ארבע-עשרה שנים מאוחר יותר, בתום העשור השני למדינה, פרסמו נדב הלוי ורות קלינוב (1968) את ספרם על ההתפתחות הכלכלית של ישראל. הספר סיפק לקוראיו תיעוד ממצה וניתוח כלכלי מעמיק של המדיניות והפעילות הכלכלית במדינת ישראל בשני עשוריה הראשונים, שנשען על ממצאי המחקר העדכני בתחום. נקודת ההתחלה בסיפורם של הלוי וקלינוב היא מאי 1948, אך הם ראו את עצמם מחויבים לסקור בו גם את התפתחות המשק היהודי בארץ-ישראל בשנים 1920-1947, וזאת, בלשונם, 'משתי סיבות: ראשית, התפתחות המשק הישראלי שנענה על הבסיס הכלכלי שהיה קיים ב-1948, ובמידה רבה המשיכה זו את מגמותיה של התקופה שקדמה; שנית, המדיניות הכלכלית לאחר 1948 היתה בגדר פועל יוצא מהמחשבה הכלכלית שעוצבה לאור הנסיון של התקופה הקודמת' (הלוי-קלינוב, 1968, עמוד 10).

אם כן, בספרם של הלוי-קלינוב, כמו במרבית המחקרים שהוזכרו עד כה, שימשה תקופת המנדט נקודת פתיחה לדיון במשק הישראלי, שנתפס כגלגולו של המשק היהודי מן השנים

שקדמו להקמת המדינה ברצף היסטורי של המשכיות ושינוי. לתפיסה זו יש אחיזה היסטורית ועניינית משום שלמורשת המוסדית והתפעולית של כלכלת היישוב היה תפקיד חשוב בעיצוב המשטר הכלכלי ובגיבוש המבנה המגזרי והענפי של המשק בישראל. עם זאת, יש לתת את הדעת על כך שאת המשק היהודי המקומי של שנות המנדט, בניגוד למשק הישראלי, אי אפשר להגדיר הגדרה מרחבית אלא תפקודית ומוסדית בלבד, ומכל מקום, ארץ-ישראל המערבית כולה היתה הטריטוריה הרלוונטית לגביו. אך חלק ניכר מן הייצור (וכמובן גם הצריכה) בטריטוריה זו התבצע בתוך הקהילה הערבית ועל-ידיה (כ־42 אחוזים מן התוצר הכלל-ארצי נוצרו בשנת 1947 במשק הערבי. ראו מצר וקפלן, 1990, עמ' 154), ורוב חברי הקהילה הזאת, כ־85 אחוזים, מצאו את עצמם לאחר מלחמת העצמאות מחוץ לתחומה של מדינת ישראל. מצד שני יש לזכור שפעילות הכלכלית של המיעוט מקרב ערביי ארץ-ישראל, זה שנשאר במדינת ישראל (כ־11 אחוזים מכלל תושבי המדינה בראשית שנות החמישים היו ערבים) היא חלק מהמשק הישראלי, בעוד שבארץ-ישראל המנדטורית היא התבצעה במסגרת המשק הערבי (ראו בהמשך).

את תפיסת הרצף ההיסטורי, שמוזהה בכלכלת היישוב את מקורותיו של המשק הישראלי, אימץ גם רוברט שרשבסקי (1968) בעבודתו על המשק היהודי של תקופת המנדט. העבודה, שבוצעה במכון פאלק, היתה חלק מתכנית מחקר מקיפה שנועדה לתאר ולנתח את התפתחות המשק היהודי בארץ-ישראל ממחצית המאה התשע-עשרה, ערב ההתיישבות היהודית החדשה, ועד לשנות השישים של המאה העשרים. פרותיו הראשונים של המחקר, ששרשבסקי הספיק לעסוק בו כשנתיים בלבד טרם נפילתו במלחמת ששת הימים בירושלים, פורסמו על ידי מכון פאלק בקובץ מסות, ומן קצר לאחר מותו.

לזו המחקר מצוי באומדנים המפורטים שבנה שרשבסקי לתיאור הפעילות הכלכלית ביישוב היהודי בין 1922 ל־1947. הסדרות העיקריות שהכין כללו אומדנים שנתיים של תוצרים ענפיים ותוצר מצרפי, של השקעות ומלאי הון, ושל מדדי המחירים שלהם. הסדרות הללו סיפקו לחוקרי כלכלת התקופה, לראשונה, תשתית מוצקה של נתונים ענפיים ומצרפיים רב-שנתיים, וזו אפשרה, בין השאר, את זיהוין ובהינתן המסודרת של המגמות ארוכות הטווח ושל התנוודות המחזוריות במשק היהודי, ומאפייניהן.

עבודתו של שרשבסקי היתה חלוצית ופורצת דרך בשני מובנים. המובן האחד היה בהעמדת המשק המנדטורי כתחום שראוי למחקר היסטורי-כלכלי שעומד בפני עצמו, והאחר, בהיותה מאמץ מחקרי מודרני ראשון שנועד להתגבר על היעדרם של נתוני מפתח בחקר התקופה. בבניית אומדניו ובדיונו המדוקדק והביקורתי במקורות ובישיטות האמידה, אימץ שרשבסקי, הלכה למעשה, את דפוסי המחקר של ההיסטוריוגרפיה הכלכלית החדשה, שהתפתחה בארצות-הברית ובאירופה במחצית השנייה של המאה העשרים, המתאפיינת, בין היתר, ב'גיוס' התאוריה הכלכלית ושיטות המחקר הכמותיות בכלכלה לשם יצירתם של נתונים חסרים. בכך הצעיד מפעלו המחקרי של שרשבסקי את ההיסטוריוגרפיה הכלכלית של ארץ-ישראל המנדטורית צעד משמעותי קדימה, הן מתודולוגית והן תוכנית. אך מכיוון שממצאי עבודתו מתייחסים ליישוב היהודי בלבד, היא הבליטה, ואף הגדילה, את הפער בין מצאי המחקר על

מבט על התפתחות המחקר

המגזר הערבי במשק הארץ-ישראלי ובין זה על המגזר היהודי. סגירתו של הפער הזה, או לפחות צמצומו הם עדיין אתגר לחוקרים.

ההיסטוריוגרפיה של כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית בשנות 'ההתבררות', 1970-2000

בהעמדת תקופת המנדט במוקד עניינו ובשיטות החקירה שנקט בהן, בישר שרשבסקי בעבודתו רבים ממאפייני המחקרים העתידיים על אודות המשק הארץ-ישראלי. המחקרים הללו, שהיו חלק בלתי-נפרד מן התנופה שזכה לה חקר ארץ-ישראל בכללותו לאחר מלחמת ששת הימים, הפכו את ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל המודרנית משדה מחקר שולי, שעיקרו אספקת רקע היסטורי לסיפורה של כלכלת ישראל, לתחום מחקר בשל ומגוון שעומד בזכות עצמו.

את סיפור 'התבררותו' של התחום בשנים אלו ניתן לחלק, אם כי חלוקה גסה משהו, לשני שלבים: שלב הגיבוש של שנות השבעים, ושלב ה'שפע' המחקרי של שנות השמונים והתשעים. המשך דיונונו ייערך בהתאם לקוויה הכלליים של חלוקה זו.

גיבוש המחקר בשנות השבעים

ברוח התפיסה החדשה שהיתה גלומה בעבודתו של שרשבסקי, ראו אור, כבר במחצית הראשונה של שנות השבעים, שני חיבורים שהעמידו במרכז עניינם את נושאי החקירה ההיסטוריים והפכו בכך לצינוני דרך בהיסטוריוגרפיה הכלכלית של תקופת המנדט: האחד הוא ספרו של דן גלעדי (1973), הישוב בתקופת העליה הרביעית, והאחר הוא ספרו של צבי זוסמן (1974), פער ושוויון בהסתדרות 1920-1939. בשני הספרים הללו (שהתבססו על עבודות הדוקטור של מחבריהם בכלכלה) נעשה שימוש נרחב בנתונים כמותיים, שמוינים בדרך כלל את עבודתו של הכלכלן, ובמקורות איכותניים (ראשוניים ומשניים כאחד) מסדנת ההיסטוריון לשם תיעודם של מושאי חקירתם ההיסטוריים וניתוח היבטיהם הכלכליים בהקשריהם הדמוגרפיים-חברתיים, והפוליטיים-מוסדיים.

גלעדי תחם את ספרו לשנים 1924-1929, שנות העלייה הרביעית על פי החלוקה המסורתית לתקופות בהיסטוריוגרפיה היישובית, והתמקד בדפוסיהן הכלכליים-חברתיים ובבחינת מחזורי הגאות והשפל הכלכליים שהיו מנת חלקן. בדיונו הוא מגולל, מנקודת מבטו של היסטוריון כלכלי-חברתי, את סיפורה רב-הפנים של התקופה כפרק מעצב בתולדות היישוב, ומעמיד על סדר היום המחקרי נושאים חשובים אחרים, כמו סוגיית התמהיל הפרטי-ציבורי במשק היהודי, ושאלת המדיניות והתפקוד הכלכליים של ממשלת המנדט ושל ההסתדרות הציונית.¹⁰

10. בספרו של בצלאל עמיקם (1980) על ההתיישבות בימי העלייה החמישית אפשר לראות המשך מסוים למחקרו זה של גלעדי.

זוסמן, לעומתו, עסק בנושא מרכזי אחד – ההסתדרות ומבנה השכר, והתפלגות השכר במגזר היהודי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. המחקר הצביע על המתח וקשרי הגומלין בין שני הגורמים שקבעו את השכר: מדיניות השכר ההסתדרותית והאידיאולוגיה השווינונית שעמדה בבסיסה, מהד גיסא, וכוחות השוק מאידך גיסא. בתוך כך חשף המחבר את חשיבותו של היצע העבודה הערבית בשמירת רמת השכר הנמוכה של העובדים היהודים הלא-מקצועיים וביצירת ההפרשים הגדולים (על פי כל קנה מידה השוואתי) בין שכר העובדים הללו לשכר העובדים היהודים המקצועיים. במילים אחרות, מחקרו של זוסמן הראה שההסתדרות לא הצליחה לבודד את שוק העבודה היהודי ולהפרידו מהיצע העבודה הערבי. בכך הוא סיפק פן כמותי חשוב לדיון ההיסטורי במאבק שניהלה ההסתדרות למימוש בלעדיות העבודה העברית במשק היהודי, שהיה – כפי שלמדנו מכותרתו ומתוכנו של ספר היסוד של אניטה שפירא (1977) בנושא – מאבק נכזב.

פרט למידע המגוון על מבנה השכר במשק היהודי ועל מנגנוני קביעתו, דיונו המאלף של זוסמן מעשיר את ההיסטוריוגרפיה הכלכלית של התקופה בנקודות מבט ובהדגשים מחקריים חדשים. ממצאיו על משקלם המרכזי של הביקוש וההיצע לשירותי עבודה בקביעת השכר במשק היהודי – חרף האילוצים הפוליטיים-מוסדיים שהיו אמורים, לכאורה, להפריד בין השכר כמכשיר של חלוקת הכנסה לבין שיקולי הקצאה בשוק העבודה – ממחיש את חשיבותם של הכוחות הכלכליים הבסיסיים בקביעת מחירים וכמויות גם בסביבה היישובית עמוסת האידיאולוגיה. בהקשר מתודולוגי כללי מדגימים ממצאים אלה את חשיבותו של 'מבחן התוצאה' האמפירי-כמותי בהבנתם של תהליכים ותופעות כלכליים בהקשרם ההיסטורי, ובכך הם מערערים על גישות מחקריות, איכותניות בדרך כלל, שבמקצתן יש נטייה לגזור תוצאות כלכליות מניתוח כוונותיהם של עושי מדיניות או של שחקנים אחרים במערכת. זאת ועוד, בהתייחסותו הישירה של זוסמן (בעיקר במאמר Sussman, 1973) להשפעת המגזר הערבי על כלכלת היישוב היהודי, במשק דואלי כלל-ארצי שהתקיימה בו חפיפה בין הפילוח האתני-לאומי ובין הפילוח הסוציו-כלכלי, יש משום חידוש מחקרי מרענן. אף כי סוגיית היחסים הכלכליים, ישירים ועקיפים כאחד, בין יהודים לערבים 'פּרנסה' כותבים לא מעטים, בעיקר בתקופת המנדט עצמה, ניתן לראות בעבודתו של זוסמן את חלוצת הפעילות המחקרית שתבקש לבחון את ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל מתוך ראייה כוללת של כל רכיביה, ובכך תצא מד' האמות של העיסוק במשק היהודי במבודד מסביבתו הכלכלית הכלל-ארצית.

ברוח זו (ובד בבד עם זוסמן) השיק גם ברוך קימרלינג (קימרלינג, 1974, ו-1983; Kimmerling, 1982) את מחקריו הסוציולוגיים בתחום. עיקרם שימוש במידע הקיים על המשק הארץ-ישראלי (לרבות בממצאיו של זוסמן עצמו) כדי להתבונן מנקודת מבטו של סוציולוג פוליטי בשימוש שעשתה ההנהגה הציונית בזירה הכלכלית ובמפגש היהודי-ערבי בה, ככלי בתהליך 'בינוי האומה' ובניהול הסכסוך האתני-לאומי שנגזר ממנו.

חוקרים אחרים הרחיבו את היריעה ומיקדו בשנים אלו את מאמציהם בחקר היבטיהם הכלכליים של חיי הקהילה הערבית בארץ-ישראל, ובין נושאי המחקר המרכזיים שלהם

עומד המשק הכפרי הערבי והתמורות שחלו בו בשנות השלטון הבריטי. יעקב פירסטון למשל, התמקד בחקר המשטר הקרקעי והסדרי חלוקת היבול בין בעלי התשומות השונות במגזר החקלאי הערבי. בנושאים אלה הוא פרסם בשנים 1975 ו-1981 סדרה של עבודות (Firestone, 1975, 1981), וסיכם את מפעלו המחקרי בתחום עשר שנים מאוחר יותר (Firestone, 1990). ניתוחו הכלכלי המאלף מאיר את עיינינו הן באשר לאילוצים הכלכליים שעיצבו את 'כללי המשחק' המוסדיים והתפעוליים בכלכלה הערבית המסורתית, והן באשר להתאמות 'הרציונליות' שנעשו בכללי המשחק הללו לאורך זמן, בתגובה לתנאים כלכליים, חברתיים ופוליטיים משתנים.

סוגיית התגובות וההתאמות בחברה הערבית לתמורות הפוליטיות והכלכליות של התקופה עמדה גם בבסיסן של עבודות חשובות נוספות שביצעו בשנים הללו סוציולוגים, היסטוריונים חברתיים ופוליטיים, וכלכלנים. פרד גוטהייל (Gottheil, 1973) גזר מן הנתונים הגולמיים של שני מפקדי האוכלוסין את תמונת ההגירה הערבית הבין-אזורית בתוך ארץ-ישראל בין 1922 ל-1931.¹¹ שולמית כרמי והנרי רוזנפלד (Carmi and Rosenfeld, 1974) בחנו מנקודת מבט סוציולוגית-אנתרופולוגית את שילובה של העבודה-בשכר בתעסוקתם מעוטת ההכנסה של הכפריים הערבים כמעבדי אדמה עצמאיים, אם כבעלי קרקע ואם כאריסים, שהלכה והתרחבה בקרבם כתגובה צפויה לגידול בביקוש לעובדים, בעיקר בענפי הבינוני, התשתית וגידול ההדרים, ולרוב בלי שיתנתקו מסביבתם הכפרית. ילינה מילר (Miller, 1980, 1985) חקרה את השפעת הממשל הבריטי על חיי הקהילה הכפרית הערבית; גבריאל בר (בר, 1979) דן בשינויי תפקודו ומעמדו של המוח/תאר הכפרי, ורחל טאקו (Taqqu, 1977, 1980) בדקה את דפוסי השינוי התעסוקתיים, הארגון המקצועי וההגירה הפנימית של כוח העבודה הערבי בתקופת המנדט. על אלה יש להוסיף גם את מאמרו של יהושע פורת (Porath, 1976), שעוסק בשאלת הקרקע ביחסי יהודים וערבים, את סקירתו הכללית של אברהם כהן (1979), על המשק הערבי בתקופת המנדט, ואת חיבורה המונוגרפי של שרה גרהאם בראון (Graham-Brown, 1982), שמתבונן התבוננות פרטנית בחייהם הכלכליים של ערביי השומרון (Jabal Nablus) ובשינויים שחלו בהם לנוכח התמורות הכלכליות ברמה הכלל-ארצית בשנים 1920-1948. גם את הפרק הנרחב שעוסק בתקופת המנדט, בספרו של אלייה צוריק (Zureik, 1979, chap. 3) על הסוציולוגיה של הערבים בישראל, ניתן לשייך לקבוצת עבודות זו. בפרק הזה המחבר מזהה את החברה והמשק הערביים כמגזר הנחות במערך הדואלי, אך אין הוא רואה במצב זה פועל יוצא של ניצול קולוניאליסטי 'קלס' של ערביי הארץ בידי המתישבים הציונים, אלא ביטוי למארג פוליטי כלכלי, שבו הפעילות הקפיטליסטית היהודית הותירה את המגזר הערבי בעמדת נחיתות יחסית. פעילות זו נהנתה מיבוא הון רב וממדיניות

11. במאמרו התייחס גוטהייל גם לסוגיית ההגירה הערבית מן הארצות השכנות. להערכתו, נכנסו ארצה עד שישים אלף ערבים בין שני המפקדים, אך ההתאמות שעשה בקי (Bachi, 1977) בנתוני מפקד 1922 על מנת לתקן עבור פקידת החסר שבו הראו כי הערכותיו של גוטהייל היו מוגזמות ביותר, ומספר הנכנסים הערבים בין 1922 ל-1931 היה יכול להגיע, לכל היותר, לעשרים אלף. ראו גם את דיונו של ג'אסטין מקארתי (McCarthy, 1990).

כלכלית ממשלתית שאפשרה פעילות כלכלית חופשית – ולהערכתו של צוריק (אין הוא מביא לה סימוכין) היא גם נהגתה ממערך מכסים 'מעדיף תעשייה'.

את תרומת שנות ה-70 להיסטוריוגרפיה הכלכלית של תקופת המנדט משלימים מחקרי יסוד בשני תחומים נוספים – בנקאות וכלכלה ציבורית. בתחום הבנקאות התפרסם בשנת 1977, ביזמת בנק לאומי לישראל, ספר תולדות הבנק; בנקאי לאומה בהתחדשותה, פרי עבודתם המשותפת של נחום גרוס, נדב הלוי, מרשל סרנת ואפריים קליימן. זהו חיבור רב-היקף שמתעד ומנתח את פעילות הבנק מאז ייסודו של בנק אנגלו-פלשתינה ב-1902 כזרוע עסקית מממנת של ההסתדרות הציונית, דרך הפיכתו למנפיק המטבע של מדינת ישראל עם הקמתה ועד שנוסד בנק ישראל ב-1954, המשך בגלגולו לבנק לאומי לישראל ב-1950, ועד סוף שנות השישים. הספר אמנם עוסק בארגון עסקי-ציבורי אחד, אך יש להדגיש שהוא לא נכתב כהיסטוריה 'פנימית' במתכונת המקובלת בהיסטוריוגרפיה העסקית (business history) לכתובת תולדותיהן של פירמות, אלא כהיסטוריה כלכלית רחבת יריעה, שסיפורו של הבנק משתבץ בה בסיפוריהם של המשק היהודי בארץ-ישראל ושל כלכלת ישראל. ואכן, שניים מן הפרקים הכלליים בספר – הפרק המתאר את כלכלת ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, שכתב נחום גרוס, והפרק שדן בהתפתחות המשק היהודי בתקופת המנדט, שחיבר נדב הלוי – שימשו בסיס למאמרים מקיפים, על אותן התקופות, שמחבריהם פרסמו מאוחר יותר (גרוס, 1999b, עמ' 19-52; הלוי, 1979; Halevi, 1983).¹²

ספר תולדות בנק לאומי היה גם דגם מנחה למחקרים שבוצעו בתחום מאוחר יותר, כמו ספרם של נחום גרוס ויצחק גרינברג (1994) המתעד בפרוטרוט את ההיסטוריה הארגונית והעסקית של בנק הפועלים בחמישים שנותיו הראשונות (1921-1971). דוגמאות נוספות הן סקירתו של אהרון מיכאליס (1984) על מאה שנות בנקאות ומטבע בארץ-ישראל, שמספקת תיאור ממצה של התפתחות הענף במשך כולו; ודיונו של גרוס (1983a) על הנחת היסודות לבנקאות מודרנית בארץ, ומאמרו (גרוס, 1999a) על פעילותו של 'בנק פלשתינה הגרמני' בין 1897 ל-1914.

באשר לכלכלה הציבורית, מספר עבודות בסיסיות שפורסמו בשנות השבעים המאוחרות ובראשית שנות השמונים קידמו את ידע התחום על היבטי הכמותיים והמושגיים כאחד. ראשון להתפרסם, בין העבודות הללו, היה מחקרם המונוגרפי של נחום גרוס ויעקב מצר (Gross and Metzger, 1978) על המימון הציבורי במשק היהודי בתקופת בין המלחמות.¹³ במרכז המחקר עמדה אמידתם של זרמי הכנסות והוצאות שנתיים של שני רכיבי העיקריים

12. מאמרו של נחום גרוס על כלכלת ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ראה אור לאחרונה בספרו, לא על הרוח לבדה – עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה (גרוס, 1999), ובו קובצו מרבית חיבוריו בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל במאות התשע-עשרה והעשרים ושל מדינת ישראל בראשיתה. בכך מציג קובץ זה את פרותיה המגוונים של עשייה מחקרית ארוכת שנים, שהטביעה חותם רבי-משקל על חקר התחום.

13. על מנת לשמור על אחידות ההתייחסות למחברי המחקרים הנסקרים, בחרתי לאוכר את עבודותי בסקירה זו על ידי ציון שם המחבר בגוף שלישי.

מבט על התפתחות המחקר

של המגזר הציבורי - ממשלת המנדט והמוסדות הלאומיים - וניתוח כמותי-סטטיסטי, לאורך זמן, של מקורותיהם, הרכביהם ודפוסיהם. אם נצרף לעבודת תשתית זו את חיבורה המפורט של חגית לבסקי (1980) על תקציב ועד הצירים ומדיניותו הכלכלית בשנים 1918-1921 ואת דיונו המאלף של נחום גרוס (1981/82) שמתאר ומנתח את המיתון של 1923 על רקע פעילותם של המגזרים הציבוריים במשק, נמצא שנוצר כאן מצאי מחקרי מגוון, שסיפק תיעוד אמפירי מפורט של המימון הציבורי ביישוב היהודי ובחינה משווה של מיתוי המדיניות הממשלתית והציונית שעמדו בבסיסו.

מאמץ מחקרי אחר בתחום הכלכלה המדינית והציבורית התרכזו בתיעוד וניתוח הגישות הציוניות לנושאים הכלכליים שעמדו על סדר יומה של ההסתדרות הציונית עם כינון המנדט. אלה סוכמו בספרו של יעקב מצר (1979) הון לאומי לבית לאומי, הבוחן את היבטיו הכלכליים של המתווה הציוני לכינונה של קהילה יהודית לאומית אוטונומית בארץ-ישראל. לכך יש להוסיף את ספריהם של מרגלית שילה (שילה, 1988) ושל דרק יונתן פנסלר (Penslar, 1991) שעניינם תיעוד וניתוח תהליכי התכנון ודפוס הביצוע של ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, את מאמריו של נחום גרוס על גישתו של ז"ד לבונטין לנושא (גרוס, 1983b) ועל הדיונים הכלכליים והפוליטיים שניהלה ב-1919 הוועדה המייעצת להסתדרות הציונית בראשותו של הרברט סמואל (Gross, 1998), וכמו כן את עיונה של חגית לבסקי (1985) במעורבותו קצרת המועד של זלמן שוקן בכלכלה המדינית הציונית במחצית הראשונה של שנות ה-20, ואת מאמרו של חיים ברקאי (Barkai, 1996) על גישתו ההתיישבותית של פרנץ אופנהיימר.

בבסיס הדיון בספרו של מצר עמד הניסיון לבדוק, מנקודת התצפית של היסטוריון כלכלי בן זמננו, את השיקולים האידאולוגיים והערכיים במישור הלאומי והחברתי-כלכלי, מול שיקולי היעילות, בגישותיהם של 'השחקנים' בני התקופה לשאלות היסוד של כלכלה מדינית וציבורית ולסוגיית התמהיל הציבורי-פרטי במשק היהודי. עם הנושאים העיקריים שנידונים בו נמנים: המשטר הקרקעי; מקומה של החקלאות, הנשענת על עבודה עברית, כענף מוביל במימוש התכנית הציונית; תחומי האחריות של ההסתדרות הציונית כסקטור ציבורי ביישוב היהודי; אמצעי גיוס המקורות לבית הלאומי ומאפייניה המוסדיים והתפעוליים של מערכת המימון הציבורי-ציוני.

כהשלמה לדיון הזה מצר מנתח (Metzer, 1978), במאמר שפורסם במקביל לספרו, את מאפייני הכלכלה המדינית הציונית במונחי המודלים הכלכליים שהציעו אלברט ברטון (Breton, 1964) והארי ג'והנסון (Johnson, 1967) לניתוח התופעה של פעולה קיבוצית (collective action) המונעת על ידי שיקולי לאומיות כלכלית. מודלים אלה התייחסו בעיקר לאמצעי מדיניות - דוגמת הלאמת נכסים זרים, מגבלות על השקעות של גורמי חוץ והעסקתם, וקידום של ענפי ייצור תעשייתיים מנימוקים לאומיים - שהופעלו לאחר מלחמת העולם השנייה במדינות בתר-קולוניאליות חדשות כחלק מתהליכי 'בינוי אומה'. אמצעים אלה היו אמורים לצמצם את תלותן הכלכלית של המדינות הללו ולכונן בהן במהירות משקים לאומיים בעלי מאפיינים מודרניים, ובכך לתרום לגיבוש הזהות, הגאווה והלכידות הלאומית. מימוש המדיניות של לאומיות כלכלית נתפס במודלים הללו כשילוב של שני רכיבים:

רכיב אחד הוא ייצורו הממשלתי-קיבוצי של 'המוצר הציבורי הלאומי' שכל אחד מחברי הקהילה הלאומית אמור להפיק ממנו תועלת לא-חומרית במהותה (שלא כתועלת המתקבלת ממוצרים ושירותים כלכליים), הנובעת מעצם טיפוח הלאומיות ותחושת הזיקה ללאום. אך למוצר הציבורי הזה יש מחיר כלכלי. עלותו משתקפת בהפחתת תפוקת המשק, שהרי הקצאת מקורות ש'ציוויה' של הלאומיות הכלכלית מנחים אותה – אינה יעילה. הרכיב השני במימוש מדיניות של לאומיות כלכלית הוא השינויים בחלוקת ההכנסות בתוך הקהילה הלאומית. עיקרם של שינויים אלה הוא העברה, ישירה או עקיפה, של הכנסות מהמגזרים שניזוקים חומרית ממדיניות הלאומיות הכלכלית לאלה שנהנים ממנה חומרית. מכאן שמימושה של מדיניות הלאומיות הכלכלית עשוי לנבוע משני גורמים: שליטתם של אותם מגזרים שנהנים חומרית ממדיניות זו במערכת הפוליטית, ויכולתם לשכנע את הציבור, לרבות את המגזרים שניזוקים ממנה ישירות, לוותר על הכנסה כספית תמורת התועלת הלא-חומרית שהם מפיקים מן המוצר הציבורי שהיא מייצרת.

גישה זו שימשה למצר תבנית מארגנת (organizing theme) לניתוח רכיבי הלאומיות הכלכלית בציונות בהשוואה למדינות בתר-קולוניאליות חדשות, וסיפקה לו מערכת של מושגים לבחינת זיקות הגומלין בין העמדות האידאולוגיות במישור הלאומי והחברתי-כלכלי – שעמדו בבסיס ראיית הלאומיות הכלכלית ביישוב כ'מוצר ציבורי' – לבין מניעים מגזריים במישור הכלכלי-חומרי – שנבעו מהשלכותיה על חלוקת ההכנסות. הדברים בולטים במיוחד בעניין המשותף שהיה להנהגה הציונית ולהסתדרות הכללית בהפיכת היעד של 'עבודה עברית' (דהיינו פיצולם של שוקי העבודה בארץ-ישראל על בסיס אתני-לאומי) לעיקרון כלכלי מנחה במימוש התכנית הציונית.

במסגרת ניתוח הלאומיות הכלכלית הציונית ו'ייצור' מוצריה הציבוריים בתנאי אי-ריבונות, עמד מצר, בין השאר, גם על מרכזיותה של הבעלות הציבורית-לאומית על הקרקע, קרי של הקק"ל, בחשיבה ובמעשה הציוניים. בעלות זו היתה, על פי התפיסה הציונית, לא רק תנאי מוקדם חיוני ליצירת ריבונות יהודית בארץ-ישראל אלא גם תחליף מסוים לה, משום שהיא היתה מכשיר להכפפתה, ולו החלקית, של התנהגות כלכלית פרטית לאילוצי ה'לאומיות הכלכלית' הציונית בתחומי התעסוקה והחקלאות (ראו גם Kimmerling, 1982). לדיונו של מצר בסוגיית שוק העבודה בכלכלה המדינית הציונית ולעבודתו של זוסמן, שקדמה לה, מתקשרים באופן טבעי חיבוריהם של מיכאל שלו (Shalev, 1989, 1992) וגרשון שפיר (Shafir, 1989), וראוי לכן שנעסוק בהם כאן, למרות שמקצתם ראו אור רק בסוף שנות השמונים ומקצתם בראשית שנות התשעים. שלו ושפיר משתמשים בגישתה הנאו-מרקסיסטית של עדנה בונסיץ' (Bonacich, 1972, 1979) לאפיונם של שוקי עבודה מפוצלים על פי קווים אתניים (או על בסיס לאומי או מגדרי), כמסד מושגי לניתוח המדיניות הציונית-הסתדרותית שנועדה, כאמור ללא הצלחה יתרה, למנוע תחרות על תעסוקה ושכר בשוק העבודה בין עובדים יהודים לערבים.¹⁴ דיוניהם מתמקדים בעיקר במאמצים למנוע כניסת

14. שפיר עושה שימוש, במשולב עם גישת בונסיץ', גם במושג הסגירות (social closure) שפרנק פארקין

עובדים ערבים לשוק העבודה היהודי, אם כי הם מתייחסים גם לניסיונות הארגוניים המעטים להביא ל'השוואת' שכר בין שני ציבורי הפועלים ובכך להקהות את התחרות ביניהם. מאוחר יותר עסקה דבורה ברנשטיין (1996) בהרחבה בשימוש המקביל שעשתה ההסתדרות באסטרטגיות של 'חסימת השוק' (מדיניות 'העבודה העברית') ושל 'השוואה' (כלפי מעלה) של השכר ('ברית פועלי ארץ-ישראל ומאמצים הסתדרותיים נוספים לארגונים של הפועלים הערבים), ובמתח הארגוני שנוצר, עקב כך, במערכותיה.

במחקריהם הסוציולוגיים-היסטוריים של שלו ושפיר ובדגש שהם שמים על ההיבטים הארגוניים-מוסדיים של שוק העבודה המפולח בארץ-ישראל, ניתן לראות השלמה והעשרה של הניתוח הכלכלי הנשען על התאוריות ועל המחקר היישומי בכלכלת עבודה ופיתוח, ובכלכלה מדינית וציבורית. עם זאת, לדעתי יש בגישתם הבסיסית שתי חולשות רציניות הקשורות זו בזו ומערערות על תקפותה. חולשה אחת נובעת ממשקל היתר שניתן בה לרכיב הכלכלי ביצירת הסכסוך היהודי-ערבי. ייתכן שחולשה זו נובעת מכך שבונסיץ' רואה בפיצול בשוק העבודה מקור עיקרי למתח ולעיומותים בין הקבוצות הנוגעות בדבר. חולשה אחרת, ומרכזית, נעוצה בכך ששלו ושפיר אינם מותירים בדיוניהם מקום למניעים אידאולוגיים לאומיים וחברתיים עצמאיים, נוסף לאינטרסים מגזריים-חומריים, ביצירת הבידול האתני-לאומי בשוק העבודה ובשימורו. גם חולשה זו ייתכן שמקורה בתפיסתה הנאו-מרקסיסטית של בונסיץ', שלפיה קיומן והשפעותיהן של אידאולוגיות מבדלות הם פועל יוצא של מתחים ופיצולים בשוק העבודה, ולא סיבתם.¹⁵

במודלים הכלכליים, לעומת זאת, ניתן למניעים האידאולוגיים-לאומיים תפקיד אוטונומי בייצור מוצריה הציבוריים של הלאומיות הכלכלית וצריכתם. כמו כן המודלים הללו מאפשרים בחינה שיטתית ומסודרת של רכיבי ביקוש והיצע ושל אילוצים חיצוניים בתפקודם של שוקי עבודה הטרוגניים. בכך הם מהווים להערכתנו מסגרת מושגית עדיפה לניתוח כולל של 'המקרה' הארץ-ישראלי (בהקשרים השוואתיים מתאימים) על פני המתכונות הסוציולוגיות של שלו ושפיר, המאפשרות, לכל היותר, התייחסות רק לחלק מהיבטיו המורכבים של 'מקרה' זה, ובכך משרטטות תמונה מוטת שלו.

לנוכח העשייה המחקרית המגוונת בתחום הכלכלה המדינית והציבורית במשק היהודי התבקשה, מטבע הדברים, הרחבת היריעה לחקר מדיניותה הכלכלית של הממשלה ותפקודה כסקטור ציבורי בזירה הכלל-ארצית. זו אכן התבצעה בתקופה הנידונה במוקדי מחקר אחדים. בישראל חקרו שילה הטיס-רולף (1979) את מדיניות הפיתוח הכלכלי של הרברט סמואל, משה מוסק (Mossek, 1978) את מדיניות ההגירה בתקופת כהונתו של סמואל כנציב העליון, וגדעון ביגר (1983a) את ההיבטים הגאוגרפיים של מדיניות הפיתוח הממשלתית בעשור

(Parkin, 1979) פיתח וזיהה כמנגנון חברתי להבטחת תשואה מרבית למעגל מצומצם של 'זכאים',

משימוש במקורות ומניצול הודמנויות שנמנעים מאחרים. ראו: Shafir, 1989, pp.15-16.

15. מאלפת בהקשר זה היא ביקורתה של דבורה ברנשטיין על היעדרו של ממד אידאולוגי-לאומי עצמאי במודל של בונסיץ', ובמשתמע, גם בעבודתם של שלו ושפיר (Bernstein, 2000, p. 12).

הראשון למנדט. בהקשר הגאוגרפי-כלכלי מן הראוי להזכיר גם את עבודתו של שלום רייכמן (Reichman, 1971) על התפתחות מערכת התחבורה היבשתית בין 1920 ל-1947, שבוצעה שנים אחדות קודם לכן.

מוקד מחקר נוסף התגבש באנגליה, שבה הושלמו בשנת 1978 שתי עבודות דוקטור בהיסטוריה כלכלית שעניינן המדיניות הכלכלית הבריטית בארץ-ישראל. עבודתו של ג'וליאן פיינגולד (Finegold, 1978) ב-LSE תיעדה את מקורות המדיניות וגיבושה בכמה סוגיות מפתח בעלות רכיבים או הקשרים כלכליים, סוגיות שהעסיקו את הממשלה בתחומים של מימון ציבורי, משטר קרקעי, הגירה והמשק בימי המלחמה. לעומת זאת, עבודתה של ברברה סמית (Smith, 1978) באוקספורד, התמקדה בשנות העשרים בלבד. במחקרה, שעודכן ופורסם כספר כעבור כחמש-עשרה שנים (Smith, 1993), היא עושה שימוש בתיעוד ארכיוני עשיר לאישוש טענתה המרכזית כי מדיניותה הכלכלית של הממשלה בעשור הראשון למנדט סייעה, בין במודע ובין במשטמע, ליצירת הפילוח האתני-לאומי במשק הארץ-ישראלי ולהתפתחותו הדואלית. בראייה כוללת ניתן ללא ספק לאמץ את טיעוניה של סמית, אף כי מקצתם, בעיקר במה שנוגע למדיניות הסחר והמכס, ניצבים על קרקע אמפירית רעועה משהו.

במקביל לעבודתה של סמית, עסק גם מצר בסוף שנות ה-70 בבחינת ההיבטים האתניים-לאומיים של מדיניות הממשלה בתחום הכלכלי-החברתי. ברוח מחקריהם של געתון, שרשבסקי וזוסמן, ובהמשך למחקר שערך עם גרוס על המימון הציבורי במשק היהודי, הוא בדק את מדיניות הממשלה כלפי שני המגזרים הלאומיים באמצעות 'מבחן תוצאה' כמותי, שנגזר מאומדנים מפורטים של תחולת מסי הממשלה והוצאותיה על יהודים וערבים בשתי שנים תקציביות, 1926/27 ו-1935/36 (Metzer, 1982).

את הפרק 'הממשלתי' בפעילות המחקרית של שנות השבעים חתם נחום גרוס (1982b) במאמר מונוגרפי מפורט וממצה שתיאר וניתח את המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל על מכלול היבטיה. בהתבסס על מקורות ראשוניים מגוונים, הוא הרחיב והעמיק בו את הטיפול בנושא, תוך כדי שחזורה ובחינתה הכלכלית של תמונת התקציב הממשלתי, ונגזרותיו, בכל שנות המנדט.

בין העבודות המאוחרות יותר בתולדות המדיניות הכלכלית הבריטית בארץ-ישראל יש להזכיר את עבודת הדוקטור של יאן גאסקין באוקספורד (Gaskin, 1992) על מדיניותה הכלכלית של הממשלה במלחמת העולם השנייה. עבודה זו מדגישה, בין השאר, את הבדלי העמדות בין לונדון לירושלים באשר למשקלם של האילוצים המקומיים לעומת השיקולים האימפריאליים בקביעת יעדיה של כלכלת המלחמה ומימושם במשק הארץ-ישראלי. לתחום הזה משתייכים גם מאמריה של רוזה אל עיני, המתעדים ומתארים, מנקודת מבטה של גאוגרפית היסטורית, היבטים שונים של המדיניות הממשלתית בתחום הפיסקלי ובתחומי הסחר, הייעור והחקלאות.¹⁶ כמו כן חשובים לענייננו ספרה של רחלה מקובר (1988), על

16. ראו: El-Eini, 1996, 1997a, 1997b, 1997c, 1998, 1999a, 1999b

מבט על התפתחות המחקר

מבנה השלטון הממשלתי ומנהלו בשנים 1917-1925, מחקר ההיסטורי קרטוגרפי של דב גביש (1991) על מערכת המדידות והמיפוי, לרבות הניסיונות להסדר הקרקעות ורישומן, שנוהלו על ידי הממשל הבריטי, וספרו רב המידע של יעקב ראובני (1993), שמתעד ומנתח את מבנהו ותפקודו של הממשל המנדטורי בשלושת עשורי השלטון הבריטי בארץ, ובו גם דיון מאלף בהיבטים הכלכליים של הפינוי הבריטי וסיום המנדט. עם זאת, מן הראוי לציין כי רוב העבודות שעסקו מנקודת מבט היסטורית-כלכלית במדיניותה ותפקודיה הכלכליים של הממשלה הושלמו קודם לכתובת מאמרו הנזכר של גרוס, ומכיוון שכך ניתן לראות בו גם כיום - כמעט שני עשורים לאחר שפורסם - סיכום תקף ומגובש של המצאי המחקרי בנושא.

העמקת המחקר והרחבתו בשנות השמונים והתשעים

בעשרים השנים האחרונות המשיכו חוקרי כלכלת ארץ-ישראל המנדטורית להפנות את מרצם למגוון נושאים, מהם שעמדו זה מכבר על סדר היום, ומהם שנוספו אליו עם הזמן. בתוך כך הוסיפה אמנם כלכלת היישוב היהודי לשמור על 'מעמדה' כיעד חקירה מרכזי, אך בה בעת הלכה והעמיקה ההתייחסות המחקרית למשק הכלכלי-ארצי, ולחייה הכלכליים של הקהילה הערבית בכלל זה.

בתחום הכלכלה היישובית, אפשר לזהות בשנים אלו שלושה אפיקי מחקר בסיסיים: אפיק מיקרו-כלכלי ענפי, אפיק מקרו-כלכלי מצרפי ואפיק מבני-מוסדי. העבודה שבוצעה בכל אחד מן האפיקים הללו, נשענה, מטבע הדברים, על הידע שהצטבר מן המחקר של שנים עברו, והונעה, לפחות בחלקה, על ידי השאלות שעלו מתוכו.¹⁷

באפיק הענפי (שזכה כאן לכינוי זה בהיעדר שם מוצלח יותר) אנחנו מוצאים עבודות שדנות בסוגיות כלכליות שונות ברמת הפירמה והענף, בעיקר בנושאי יזמה ויזמות עסקית, ניהול הייצור והשיווק, ופיתוח ואימוץ טכנולוגיות. כמו כן ניתן לשייך לאפיק הזה מחקרים בעלי אופי תיאורי, שחשיבותם העיקרית במידע המפורט שנאסף ורוכז בהם. בין האחרונים שפורסמו בולטים חיבוריו של שמואל אביצור על תולדות הטכנולוגיה היצרנית בארץ,¹⁸ ספרו עבה-הכרס של יואב גלבר (1990) על קליטתם (לרבות זו הכלכלית) של עולי שנות השלושים מגרמניה, ושלל עבודותיהם של החוקרים מבית מדרשה של הגאוגרפיה ההיסטורית, שעסקו בתיעוד פרטני של יזמות עסקית ופעילויות כלכליות והתיישבותיות, בדרך כלל בהקשריהן המרחביים, על פי מסורת 'ההיסטוריה המקומית'.¹⁹

17. רבים ממצאי המחקר של השנים הקודמות מוצגים במאמרי הסקירה המפורטים בשלושת כרכי הסדרה תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, העוסקים בתקופה העות'מאנית (כרך א חלק ראשון בעריכת ישראל קולת, 1990) ובתקופת המנדט (כרך ב חלק ראשון בעריכת משה ליסק, 1993; וחלק שני בעריכת משה ליסק, אניטה שפירא, וגבריאל כהן, 1994).

18. אלה כוללים, בין השאר, את חיבוריו של אביצור על ניצול כוח המים (1960) והתהליכים האנרגטיים (1989) בארץ-ישראל; את ספרו על התפתחות טכנולוגיית הייצור החקלאי (1977), ואת החיבור שעוסק במפתחיהן ומאמציהן של טכנולוגיות חדשות במשק הארץ (1985).

19. תקצר היריעה מלהזכיר כאן את כל המחקרים העשירים של יהושע בן-אריה, תלמידיו ותלמידי תלמידיו

באשר לענפי המשק (היהודי) עצמם, תשומת לבם של הכלכלנים וההיסטוריונים הכלכליים והעסקיים הופנתה בראשונה אל הבנקאות, שתולדותיה, כפי שציינו לעיל, תפסו מקום נכבד במחקר ההיסטורי-כלכלי עוד בשנות ה־70. מאוחר יותר 'הצטרפו אליה' החקלאות והתעשייה, שאודותיהן נכתבו בשני העשורים האחרונים חיבורים חשובים אחדים. בסדרה של מאמרים שנכתבו בשנות ה־80, העמיד נחום גרוס על סדר היום המחקרי כמה וכמה נושאים, ובהם דפוסייה של יזמות טכנולוגית-מדעית בתחום המים ובתחומים אחרים במשק היישובי, בחירת מתכונות ייצור בחקלאות, סוגיית כושר התחרות של ענפי המשק היהודי, ורווחיות הפרדסנות בתקופת המנדט.²⁰ מקצת מן הנושאים הללו טופלו גם בעבודת הדוקטור ובמחקרים נוספים של שאול כ"ץ (כ"ץ 1982, 1986, ו־Katz, 1993), והם סיפקו תובנות מעניינות, מנקודת מבט סוציולוגית, בשאלות כמו טיב הזיקה שבין דמותו של האיכר עובד האדמה בעולם הדימויים הציוני ובין התפתחותה של החקלאות היישובית בפועל, ובשאלות כמו מהות הגורמים שעיצבו את מנגנוני יצירת הידע והחידושים הטכנולוגיים בענף. להבנת גיבושם של דפוסי הייצור בחקלאות חשובים במיוחד דיוניהם של גרוס ושל כ"ץ בשיקולים הכלכליים והאידיאולוגיים שעמדו בבסיס הפולמוס הציוני על צורת המשק החקלאי הראויה לקידום ולתמיכה מוסדית-לאומית. האם להעדיף את המשק המעורב על פני המשק החד-גידולי? ואיזה משקל יש לתת לגידולי הבעל בענף לעומת החקלאות האינטנסיבית עתירת ההון וההשקיה? להארת הסוגיות הללו והיבטיהן הכלכליים תרמו גם יעקב שביט ודן גלעדי (1981) במאמרם על 'הרפת המשק הארץ-ישראלי'. במאמר מאלף זה הם הציגו את התפתחות משק החלב היהודי, והדגימו באמצעותו את תהליך ביסוסו של המשק המעורב בחקלאות היהודית השיתופית ואת יצירת יחסי הגומלין הכלכליים בין הכפר לעיר בשנות המנדט.

אך עם כל חשיבותו של המשק המעורב כספינת הדגל של ההתיישבות העובדת, הרכיב המרכזי בחקלאות היהודית היה משק ההדר, ובו שלטה הפרדסנות הפרטית - 87 אחוזים מכלל הפרדסים בבעלות של יהודים בסוף התקופה שבין שתי מלחמות העולם היו בבעלותם

(בהם: רן אהרנסון, גדעון ביגר, יוסי בן-ארצי, יוסף גלס, איריס גרייצר, נפתלי טלמן, יוסי כץ, אלכס כרמל, עירית עמית, רות קרק, ושמעון שטרן) בגאוגרפיה ההיסטורית היישובית, שעוסקים בנושאים בעלי ממדים כלכליים (אם כי על פי רוב זיקתם למחקר הכלכלי ולדפוסיו המושגיים היא מועטה בלבד). תמונה מייצגת של המחקרים הללו ניתן לקבל מן הקבצים הערוכים, כמו מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-ישובית של ארץ-ישראל (בן-אריה ואחרים, 1987); Kark, *The Land that Became Israel* (1989); גאולת הקרקע בארץ-ישראל (קרק, 1990); מאסופת מחקריו של יהושע בן-אריה, ארץ בראי עברה (בן-אריה, 2001); ומכתבי העת דוגמת קתדרה, מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, וכן הרבעון לכלכלה, שבהם ראו אור רבים מהם. הפניות לחיבורים ספציפיים מפרי עטם של הגאוגרפים ההיסטוריים חוקרי הארץ משובצות בתוך סקירתנו על פי העניין.

20. לסוגיית המבנה הענפי וכושר התחרות של המשק היהודי, ראו גרוס (1982a, 1983c); לשאלת רווחיות הפרדסנות: גרוס (1986a); לשיטות הייצור והטכנולוגיה בחקלאות היהודי ראו: Gross (1984); ולנושא היזמות המדעית בתחום חקר המים: גרוס (1987).

של איכרי המושבות ושל משקיעים יהודים אחרים. כבר בשנת 1921 תרמו ההדרים כשליש מערך התפוקה החקלאית ביישוב; משקלם עלה עד לשיא של 80 אחוזים בשנת 1933, וגם הירידה היחסית לאחר מכן לא הורידה את חלקם מתחת לשני שלישים מן התפוקה החקלאית במשק היהודי ערב מלחמת העולם השנייה.

סיפורו של גידול ההדרים מעלה, ללא ספק, שאלות מגוונות בנושאי ארגון הייצור והשיווק בהקשריה הכלכליים, האידיאולוגיים-פוליטיים והחברתיים של התקופה. ואכן בעבודתו, שפרותיה ראו אור לאחרונה, השכיל נחום קרלינסקי (1997, 2000a, 2000b) לנצל חלק נכבד מהודמנויות המחקר שמספקת הפרדסנות היהודית בשנות המנדט להיסטוריון הכלכלי. חיבוריו מציגים תמונה עשירה ומפורטת של הענף כמקרה מייצג של יזמות פרטית ויזמה חופשית ביישוב בכלל ובחקלאות היישובית בפרט. תוך שהוא עומד על גורמי הייצור שעמדו לרשות הפרדסנים ועל אופי שוקי היצוא שפעלו בהם, קרלינסקי בוחן את שיקוליהם בבחירת טכנולוגיות יצרניות ושיווקיות ובפיתוחן. כמו כן מאירה עבודתו את היזמות הארגונית בענף ההדרים הן בתחום השיווק הן ביצירה והפצה של מידע על תהליכי ייצור ההדרים ושיווקם.

המאפיינים השונים שהספרות המחקרית הכללית מציעה לזיהוי של היזם הכלכלי-עסקי – אם כמקבל החלטות בתנאי אי-ודאות גרדא, אם כמעצב ומשנה דפוסי פעילות וכסוכן של חדשנות טכנולוגית ויישומה²¹ – סיפקו אבני בניין מושגיות לדיונו של קרלינסקי. מאפיינים אלה שימשו רקע עיוני-כללי גם לעבודות אחרות בחקר היזמות והיזמה הכלכלית היהודית בארץ-ישראל ובבחירת השילוב בין מניעים כלכליים-עסקיים ולאומיים-ציוניים שאפיין אותן. בין העבודות הללו בולטים מחקריהם של גאוגרפים-היסטוריים כרן אהרנסון, מיכל בן יעקב, יוסף גלס, איריס גרייצר, יוסי כץ, עירית עמית, ורות קרק,²² ודיונו ההשוואתי של דן גלעדי (1985) בדיוקניהם של היזמים הפרטיים המובילים בתעשייה בשנות העשרים. לאלה ניתן לצרף עבודות היסטוריות נוספות, כמו מאמריו של מיכאל ארן (1982, 1984) על המהלכים שהובילו להענקת 'זכיון רוטנברג' לייצור חשמל ואספקתו ו'זכיון נובומייסקי' לניצול משאבי ים המלח; הביוגרפיה של פנחס רוטנברג פרי עטו של אלי שאלתיאל (1990); מאמרה של שרה רגר (Reguer, 1995) על מפעלו ההידרואלקטרי של רוטנברג בנהריים; וספרי הסקירה של יוסי ביילין (1987) על תולדות התעשייה העברית בכללותה ושל יעקב שביט (1992) על התפתחות ענף הטקסטיל בין אמצע המאה ה-19 לאמצע המאה ה-20.

21. לסקירת הגישות העיוניות לניתוח מושגי היזמות והיזם ראו את אהרני (1968) וקאסון – (1985, 1987)

22. יזמה פרטית יהודית בארץ-ישראל של שלהי התקופה העות'מאנית ראו למשל את חיבוריו של יוסי כץ (1989, ו-Katz, 1989), את מאמריו של רן אהרנסון (Aaronsohn, 1993 1995), את ספרם של רות קרק ויוסף גלס (קרק וגלס, 1993), ואת מאמרם של רות קרק ומיכל בן-יעקב (קרק ובן-יעקב, 2000). לגבי יזמה פרטית והזיקה בין הון פרטי להון לאומי בחקלאות היהודית בזמן המנדט, ראו את עבודתה של איריס גרייצר (1993) ואת מחקריה של עירית עמית (1994, ו-Amit, 2000). לתיאור הקמתו והתפתחותו של שוק מחנה יהודה בירושלים המנדטורית כמקרה של יזמה פרטית יהודית בתחום המסחר, ראו את מאמרו של קובי כהן-הטב (כהן-הטב, 2000).

חיבורו הסוציולוגי-פרשני של אמיר בן-פורת (1999) שמנסה להשיב על השאלה המוצבת בכותרתו, היכן הם הבורגנים ההם? מספק גם הוא תובנות מעניינות על פעילות כלכלית פרטית במשק היישובי. בשלל העבודות הללו נחשף והוצג מידע עשיר, שיתרום ללא ספק תרומה חיונית לכל בחינה כלכלית שיטתית של ענפי המשק היישובי, אם וכאשר זו תבוצע בעתיד.

במישור המצרפי, הצמיחה המתמשכת והתנודות הכלכליות קצרות הטווח היוו ב'אופן טבעי' נושאי חקירה מרכזיים. ואמנם, חוקרי המקרו-כלכלה של המשק היהודי הפנו בעשרים השנים האחרונות את עיקר מאמציהם לאפיון השינויים ברמת הפעילות והרווחה הכלכלית ביישוב ולניתוח הקשר בין השינויים הללו לבין גורמי מפתח כמו קצבי העלייה ויבוא ההון, משתני מדיניות, ואילווצים חיצוניים אחרים.

על חשיבותם של תהליכי הצמיחה הכלכלית והזיקה בינם לבין דפוסי העלייה לארץ, לא רק בעיצוב ההיסטוריה הכלכלית של התקופה אלא גם כבסיס לתיקוף ההיסטוריה היישובית בכללותה, עמד נחום גרוס (1981a) במאמרו ההיסטוריוגרפי על חלוקת תולדות היישוב בשנות המנדט לתקופות משנה. במקום התיקוף המקובל שמבוסס על מניין העליות, הוא מציג, לנוכח השתנותם ארוכת הטווח של המצרפים הכלכליים והדמוגרפיים במשק היהודי, לחלק את ההיסטוריה היישובית של תקופת המנדט לשתי תקופות משנה בלבד, 1918-1932 ו-1933-1947, וכך לעגן אותה בתהליכי היסוד שעיצבו את תולדות היישוב בשלושים שנות השלטון הבריטי בארץ.

בנוסף למבט על כלכלי-דמוגרפי על התקופה כולה, התבונן גרוס (1981/82, 1984) במשק היהודי גם התבוננויות מצרפיות 'נקודתיות' תחומות בזמן. במאמר משנת 1981/82 הוא בוחן את הדינמיקה של הכניסה למיתון קצר הימים של 1923 ואת היציאה ממנו (ראו גם את ההתייחסות למאמר זה לעיל), ובמאמר שפרסם ב-1984 הוא מתאר את ההתאוששות הכלכלית של השנים 1928-1932 ('השנים ללא תיות' בלשוננו), בין המשבר של אמצע שנות ה-20 ובין הגאות שנתלוותה לגל העלייה הגדול של שנות ה-30. עיונו של גרוס בשני פרקי הזמן הכלכליים הללו נשען על מקורות כמותיים ואיכותניים מגוונים, שנארגו יחד בדיון היסטורי-כלכלי רב-פנים. בגישה מתודולוגית דומה, אך עם דגש רב על הממד הכמותי-מצרפי, נקט גם נדב הלוי בשני מאמריו המקיפים (הלוי, 1979; Halevi, 1983). במאמרים הללו תיעד הלוי וניתח את התפתחות המשק היהודי ודפוסי המחזוריים בכל שנות המנדט, ועסק, בין השאר, בהבחנה שבין הטווח הקצר לטווח הארוך בהתייחסות ל'כושר הקליטה הכלכלי של הארץ'.²³ בעבודתו, יש לציין, לא הסתפק הלוי רק בנתונים הקיימים ובעיבודם אלא שילב בה גם אומדנים חדשים, כמו הסדרה השנתית של אומדני אבטלה ותעסוקה במשק היהודי, שחסרונם הורגש זה כבר.

23. הגישות השונות במחשבה ובתכנון הציוניים (ובמדיניות הממשלה) בתקופת המנדט לסוגיית 'כושר הקליטה של הארץ', בין שראו בה מגבלת משאבים נתונה ובין שביקשו להתגבר עליה באמצעות תכניות פיתוח לטווח ארוך, נידונות גם במאמר בעל הדגשים הגאוגרפיים של שלום רייכמן, 'יסי כץ ויאיר פו (1991).

בד בבד עם העבודות האלו, ובמידה רבה כהשלמה להן, קודם גם המחקר הכמותי 'הצרוף' של התהליכים המקרו-כלכליים. את העבודה החלוצית בכיוון זה עשה יורם בן-פורת (Ben-Porath, 1986a) במאמרו על צמיחתם המשולבת של האוכלוסייה והתוצר במשק היהודי של ארץ-ישראל המנדטורית ובישראל. על בסיס אומדני סיקרון (1957) ושרשבסקי (1968) לשנות המנדט, ונתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה למשק הישראלי, הוא בדק, בהסתכלות מצרפית ארוכת טווח של שישים שנה (1922-1982), את היחסים הדו-כיווניים שבין אוכלוסייה (עלייה) לצמיחה. בניתוחו הסטטיסטי-אקונומטרי מצא בן-פורת שהעלייה האיצה את הגידול במלאי ההון בכל ששת העשורים, וכן שבמשק היישובי היא דרבנה את הגידול בתוצר לנפש, בעוד שבישראל, מאמצע שנות החמישים, צמיחת התוצר קדמה, בדרך כלל, לגידול האוכלוסייה והשפיעה עליו חיובית.

אף כי בן-פורת השכיל לזהות סטטיסטית את הקשר הגולמי שבין עלייה לצמיחה בתקופת המנדט ואת כיוונו, לא ניתן היה במסגרת האמפירית המצומצמת של מחקרו לנתח ניתוח שיטתי ושלם את המנגנונים המקרו-כלכליים שקשרו בין גלי העלייה ויבוא ההון לבין תהליך הצמיחה המתמשכת ותנודותיה המחזוריות. על מנת להשלים את החסר ערכו מיכאל בינשטוק, יעקב מצר וסני זיו (Beenstock, Metzger and Ziv, 1995) מחקר כמותי מקיף על מאפייני הצמיחה, והמחזוריות בכלכלת היישוב וגורמיהן באמצעות מודל אקונומטרי מפורט למשק היהודי בשנים 1922-1947. עבודתם ניוונה בחלקה מנתונים סטטיסטיים שהפיקו עוד בשנות המנדט הממשלה והמוסדות היישוביים, אך בעיקר מסדרות האומדנים הדמוגרפיים והכלכליים שבנו חוקריה המאוחרים של התקופה. פרט לשרשבסקי (1968), סיקרון (1957), גרוס (1982b), מצר (Metzger, 1982) והלוי (1979), שהוזכרו כבר, השתמשו שלושת החוקרים בשני מקורות 'עיתרי נתונים' נוספים: ספרו הדמוגרפי העשיר של רוברטו בקי (Bachi, 1977) על אוכלוסיית ארץ-ישראל, ואומדני החשבונאות הלאומית המעודכנים שערכו יעקב מצר ועודד קפלן (1990) לתקופה הנחקרת (ראו להלן).

מחקרם של בינשטוק, מצר וזיו מראה שהעלייה ויבוא ההון היו גורמי מפתח מצד ההיצע' בגידול התשומות והפרייון, ומכאן בצמיחתו ארוכת הטווח של התוצר הכולל במשק היהודי. כמו כן מאפיינת עבודתם את המנגנונים שפעלו ליצירת זיקה בין התנודות בעלייה ובין הדפוסים המחזוריים בפרייון ובתוצר, הן מצד ההיצע - דרך הגידול, מומריץ-העלייה, בניצולת גורמי הייצור ובפרייון בטווח הקצר - והן מצד הביקוש המוגבר לדיור ומוצרים ושירותים אחרים שיצרו העולים שזה מקרוב באו. כל אלה הגדילו את התוצר ואת התעסוקה ואף הקטינו את האבטלה בעתות של עלייה מוגברת. המחקר מראה עם זאת כי בעת שנחלש זרם העולים, הוקטנה ניצולת גורמי הייצור וצומצמו הביקושים, וכך נוצר רפיון כלכלי בטווח הקצר, והוא לווה בגידול באבטלה. השינויים ביבוא ההון, שתאמו בדרך כלל את דפוסי העלייה, רק הגבירו את עצמתן של התנודות המחזוריות הללו.

באשר לתוצר לנפש, העבודה מוצאת שלעלייה היתה השפעה (חיובית) מזערית בלבד על רמתו הממוצעת ביישוב היהודי בין 1922 ל-1947. ממצא זה אינו מפתיע לנוכח מחקרי הגירה אחרים שבהם לא נמצא קשר אמפירי שיטתי בכיוון כל שהוא בין ההגירה לבין התוצר

לנפש בארצות היעד שלה.²⁴ את היעדר הקשר הזה מפרשים בינשטוק, מצר וזיו כהישג כלכלי יוצא דופן בהקשר הארץ-ישראלי משום שהוא מצביע על הצלחת הקהילה היישובית לקלוט עלייה גדולה – האוכלוסייה היהודית בארץ גדלה עשרת מונים במשך תקופת המנדט – בלי שתהיה בה רמת החיים הממוצעת.

במחקרם של בינשטוק, מצר וזיו, כמו במחקרים מצרפיים אחרים, נבחן המשק היישובי תוך התייחסות לפעילותם ומעורבותם הכלכלית של מוסדותיו (בין כמעצבי כללי משחק או כחולשים על הקצאת מקורות ועל ייצורם של מוצרים ושירותים, ובין כמייצגי אינטרסים כלכליים). עם זאת, המסגרת המושגית, טיב השאלות ושיטות המחקר של העבודות האקונומטריות-כמותיות הכתיבו את ראיית הגופים המוסדיים כנתונים חיצוניים למערכת הנחקרת; לעומת זאת היתה ההתמקדות בחקר המוסדות עצמם, מטבע הדברים, סימן ההיכר של האפיק המבני-מוסדי בהיסטוריוגרפיה היישובית.

את ראשיתו של המחקר החדש באפיק המבני-מוסדי מציין, ללא ספק, ספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק (1977) מיישוב למדינה, שבו המחברים מתארים, ומנתחים בכליה של הסוציולוגיה הפוליטית בת הזמן, את המערכות המוסדיות והדפוסים הארגוניים שעוצבו ביישוב היהודי, תוך כדי גיבושו לקהילייה פוליטית אוטונומית בשנות המנדט. אמנם, בהיותו מחקר סוציולוגי-פוליטי מובהק, אין ספרם של הורוביץ וליסק מהווה חלק אינטגרלי מההיסטוריוגרפיה הכלכלית של התקופה; עם זאת, התמונה הפנורמית שנפרשת בו הופכת אותו לספר יסודי בחקר המבנה המוסדי של היישוב ובכלל זה בידע רכיביו והיבטיו הכלכליים. אל החיבור המקיף של הורוביץ וליסק מתוספים מאמרו של נחום גרוס (1990), שממפה את הדפוסים המבניים והמוסדיים של הפעילות היוזמת-כלכלית במשק היישובי ומעלה על סדר היום המחקרי שאלות אחדות באשר למניעיה, וכן מחקרים נוספים, שרובם עוסקים בבחינה היסטורית-כלכלית של גופים וארגונים יחידניים. כך למשל מוקצה חלק נכבד בספרו של יעקב מצר (1979), שאוזכר לעיל, לניתוח מפורט של תהליך קבלת ההחלטות בהסתדרות הציונית על כינון קרן היסוד וראשית הפעלתה בין ועידת לונדון של 1920 לקונגרס הציוני השנים-עשר של 1921. בדיונו הוא עומד על הדינמיקה שהביאה לגיבוש המתכונת הארגונית והתפעולית של קרן היסוד כמכשיר לגיוס תרומות וכ'מנהל ההכנסות' המרכזי של ההסתדרות הציונית, לצד הקרן הקיימת, למימון פעילותה כגוף מיישב וכסקטור ציבורי ביישוב היהודי. אך אף שהספר עוסק בשאלות יסוד של מבנה וארגון, שאלות שעלו בהתדיינות הפנים-ציונית על הקמת קרן היסוד בתחום זמן מוגדר, נותר עוד כר נרחב למחקר שיטתי (דוגמת ספר תולדות אפ"ק-בנק לאומי) על המוסדות שפעלו כלכלית במערך הלאומי-ציוני בתקופת המנדט.

באשר לקרן הקיימת, ניתן לראות את ראשיתו של המחקר המתבקש בספרו של צבי שילוני (1990), שעוסק בתולדותיה עד מלחמת העולם הראשונה, במאמריהם של קנת שטיין (Stein, 1984a) ושל חגית לבסקי (1999), שדנים במדיניות הקרקעית של הקרן הקיימת

24. ראו Easterlin, 1982; Simon, 1989, pp.194-207

בזמן המנדט, ולאחרונה, בספרו המפורט של יוסי כץ (2001), שמתמקד בפעילות של הקרן בשנים 1936-1948. אך גם אם נוסיף לאלה את המידע החשוב על פעילות הקרן הקיימת שחשף קנת שטיין (Stein, 1984b) בספרו על שאלת הקרקע בין יהודים לערבים (ראו להלן), וכן את המחקרים שעוסקים בגאוגרפיה היישובית של התקופה כמו חיבורו של שלום רייכמן (1979) ממאחו לארץ מושב, והעבודות שקובצו בספר שערכה רות קרק (1990) גאלת הקרקע בארץ-ישראל, גם אז לא נוכל להימלט מן המסקנה שעוד רבה המלאכה לעשותה.

בדומה לכך, גם העיסוק המחקרי בארגונים הכלכליים 'האורחיים' היה עד כה מצומצם ביותר. פרט לספרי הסקירה של ביילין ושביט (ראו לעיל), שניתן למצוא בהם מידע כללי על תולדותיה של התאחדות בעלי התעשייה (מאוחר יותר התאחדות התעשיינים), אפשר לציין כאן רק את מאמריו של יגאל דרורי (1982, 1985), המתעדים את ראשית התארגנויותיהם של בעלי התעשייה, המלאכה והסוחרים היהודים על בסיס מקצועי-עסקי, ואת מאמרם של ניל שרמן ודניאלה הלר (1990) על הקמתה והתארגנותה של התאחדות האיכרים בארץ-ישראל. אך לעומת הארגונים 'הפרטיים', ההסתדרות הכללית זכתה למחקר נרחב למדי, שוודאי אינו צריך להפתיע לנוכח חשיבותה הרבה כארגון העובדים המרכזי, תאגיד כלכלי רב-משקל וסקטור ציבורי משלים ביישוב היהודי. זאת ועוד, עושרו היחסי של התיעוד בן הזמן של פעילותה ודפוסייה המבניים והארגוניים של ההסתדרות, סייע אף הוא, בלי ספק, לחקר המוסד. הזכרנו כבר בהקשר זה את עבודתו של צבי זוסמן משנות ה-70. מחקרו שימש, כאמור, ציון דרך מושגי ואמפירי כאחד בחקר מדיניות השכר ההסתדרותית בתקופת המנדט בין אידאולוגיה למעשה, ובניתוח הקשר בין המבנה הארגוני של ההסתדרות (הן כאיגוד מקצועי והן כמערכת שהעסיקה עובדים בגופיה המנהליים והכלכליים, ובמערך השירותים שהיא סיפקה לחבריה) לבין התפלגות השכר במשק היהודי, שנקבעה בראש ובראשונה על ידי כוחות השוק. קו חקירה זה זכה, בשני העשורים האחרונים, לפיתוח והרחבה מכמה וכמה היבטים. לב גרינברג (Grinberg, 1991; גרינברג, 1993) ומיכאל שלו (Shalev, 1992), הדגישו, כסוציולוגים פוליטיים, את חשיבות הממד הפוליטי בשוק העבודה היישובי (ולאחר מכן הישראלי), ואת הזיקה שבין האינטרסים הכלכליים ובין אלה הפוליטיים של השחקנים המוסדיים שפעלו בו (ראו את הדיון לעיל בספרו של שלו). דוד דה פריס (1998, 1999) בדק, מנקודת מבטו של היסטוריון חברתי, את פעילותה של ההסתדרות ואת דפוסי הארגון של ציבור חבריה במישור המקומי, בחיפה, ויצחק גרינברג (1988) בחן, בעיניו של היסטוריון כלכלי, את גיבושה הרעיוני ואת כישלונה המעשי של מדיניות השכר המשפחתי במוסדות ההסתדרות.

טיפולו של יצחק גרינברג בנושא השכר נעשה במסגרת מחקר מקיף על משק העובדים בתקופת המנדט (גרינברג, 1987). עבודתו היסודית בנושא תיעדה את מקורותיה והתפתחותה של המשק ההסתדרותי כגוף ששיקף תפיסה רעיונית וכמערכת מוסדית רבת פנים, ובמרכז עניינו עומדים, מצד אחד, גיבוש פעילותן הכלכלית-עסקית של יחידות משק העובדים האחרות בין מניעים אידאולוגיים, אילוצים כלכליים ושיקולי יעילות, ומצד שני שאלות

מבניות של ריכוז מול ביזור בארגון ותפקודן של חברת העובדים ובנותיה. סוגיות מבניות ותפעוליות דומות עולות גם בספרם של נחום גרוס ויצחק גרינברג (1994), שאוזכר קודם לכן, ובו גוללים המחברים את ההיסטוריה של בנק הפועלים והמוסדות הכספיים האחרים של חברת העובדים במסגרת דיון מכליל בתולדות המשק ההסתדרותי.

את משק העובדים חקרו גם חיים ברקאי (Barkai, 1989a, 1989b) ואפרים קליימן (Kleiman, 1987) שהאירו במאמרי סקירה פרשניים היבטים שונים בהיסטוריה של המשק ההסתדרותי בארץ-ישראל המנדטורית ובישראל. ברקאי בחן את מבנה משק העובדים על רכיביו השונים ואת ביצועיו לאורך השנים על רקע תפיסת 'הדמוקרטיה הכלכלית' שנטבעה בסוציאליזם-דמוקרטיה המערבית בין שתי מלחמות העולם. וקליימן, שהתמקד ביעדי המשק ההסתדרותי ובהשתנותם על פני זמן, עמד על חשיבות גופיה הכלכליים של חברת העובדים ביצירת תעסוקה ובעיקר בהצבר ההון במשק היישובי ובכך, בצמיחת הכלכלית של היישוב.²⁵ ברצף ההיסטורי שנידון במאמריהם של ברקאי וקליימן ובספריהם של לב גרינברג ושל שיימשה תקופת המנדט חולייה פותחת בלבד. ברקאי וקליימן ניתחו את התפתחות המערכת ההסתדרותית וגלגוליה הארגוניים והתפקודיים מאז היווסדה ב-1920, דרך המעבר מיישוב למדינה, ועד לשנות ה-80 של המאה הקודמת. לעומתם, גרינברג ושל העמידו במרכז עניינם את מוקדי העצמה הפוליטית-כלכלית בישראל (וההסתדרות בתוכם), תוך כדי התחקות אחר מקורותיהם היישוביים. להערכתם (הספקולטיבית משהו והנתונה במחלוקת) של לב גרינברג ושל, יחסי החליפין ומאבקי השליטה בין מוקדי העצמה הללו בשוק הפוליטי ובזירה הכלכלית שיחקו תפקיד מרכזי בקביעת המדיניות הכלכלית ובהנעת תהליכים מקרו-כלכליים מרכזיים (דוגמת המיתון של 1965-1967) במשק הישראלי.

גבולות הזמן בחיבוריהם של ברקאי, קליימן, לב גרינברג ושל וטיב השאלות שאתן הם מתמודדים, הופכים אותם לחלק בלתי-נפרד מן הספרות המחקרית של השנים האחרונות בתחום הכלכלה המדינית, שביקשה לבחון את רכיביו המבניים של תהליך גיבוש המשטר הכלכלי בישראל ולבדוק את מורשת התקופה היישובית בעיצובו. הדיון הכלכלי המקיף והעשיר ביותר בנושא מצוי בספרו של יקיר פלסנר (Plessner, 1994). כותרתו של הספר, *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation* אינה מותירה ספקות רבים באשר למהותו של החיבור – כתב קטרוג חריף על המשטר הכלכלי בישראל בארבעת העשורים הראשונים למדינה, שאופיין במעורבות ושליטה מרבית של הממשלה בהקצאת המקורות במשק תוך כדי צמצום מרחב המחיה הכלכלי שנותר לפעילותן של יזמה ויזמות פרטית בתנאי שוק חופשי.

פלסנר רואה במעורבותה היתרה של הממשלה סיבה עיקרית לתחלואיו של המשק הישראלי, וההאטה, עד כדי קיפאון כלכלי, שהיו מנת חלקו במרבית שנות ה-70 וה-80. את שורש הרע הוא תולה במורשת האידאולוגיה הסוציאליסטית מבית מדרשה של תנועת העבודה, שבגניה

25. ראו בהקשר זה גם את מאמרו של קליימן (1964) בעקבות ספרו של הלל דן (1963). במאמר זה הוא עומד, בין השאר, על מניעיה והשלכותיה של מדיניות הצבר ההון 'העצמאית' של סוללי-בונה.

נדחקו, על פי תפיסתו, היזמה והיזמות הפרטית לשוליו של המפעל הציוני במשק היישובי בתקופת המנדט, ולאחר קום המדינה – לשוליו של המשק הישראלי.

על אף שביקורתו הנוקבת של פלסנר על המשטר הכלכלי בישראל היא נכונה בעיקרה (לפחות לדעת מחבר הסקירה הזאת), דיונו ההיסטורי במקורותיו הוא חד־ממדי, וסיווגן הדיכוטומי של החשיבה והעשייה הציונית בתחום הכלכלי בין ליברליזם לסוציאליזם, סיווג שעובר כחוט השני בספרו, לוקה בהבחנה מצמצמת, ולעתים גם מטעה. פלסנר אינו נותן דעתו על המתח בין שיקולי רווחיות ויעילות כלכלית לבין צרכיו ויעדיו של הבית הלאומי, מתח שהיה מובנה אפילו במניעיהם של יזמים פרטיים ביישוב, לא כל שכן בגיבושה של הכלכלה המדינית הציונית (ראו הדיונים לעיל). כמו כן אין הוא מפנים בדיונו את השפעת הגישות האטטיסטיות והתכנוניות, שרווחו בכלכלה המדינית המערבית לאחר מלחמת העולם השנייה, על עיצוב המשטר הכלכלי בארץ (ראו את סקירתו הביקורתית הממצה של נחום גרוס [1994] על ספרו של פלסנר, שמרחיב בנקודות אלו).

גישה מורכבת ומאוזנת יותר לבחינת מקורותיו 'המנדטוריים' של מבנה המשק הישראלי ומשטרו מיוצגת במסותיהם של יורם בן־פורת (Ben-Porath, 1986b), נחום גרוס (גרוס, 1986b ו־Gross 1990, 1995), אפרים קליימן (Kleiman, 1997), ויעקב מצר (Metzer, 2003). מחבריהן עומדים על מורכבות הנושא ומצביעים בהן על האילוצים הפוליטיים והכלכליים שהובילו, בצד תפיסת הלאומיות הכלכלית בציונות (ראו לעיל) והאידאולוגיה הכלכלית של תנועת העבודה (על ספקנותה לגבי התאמתם של מניעי רווח פרטיים ליעדים הלאומיים), להעמדת עקרון הבעלות הציבורית על הקרקע, וההתיישבות החקלאית בתפרוסת מרחבת רחבה, בבסיס המפעל הציוני, ולמתן תפקיד מפתח 'להון הלאומי' במימוש.

במעבר ממנדט למדינה, הם מטעימים, התוספו לאלה עוד גורמים: מצד אחד, מורשת משטר הקיצוב והפיקוח של תקופת מלחמת העולם השנייה והשנים שלאחריה, צורכי קליטת העלייה ההמונית, החלל המשפטי־קנייני שנוצר לאחר מלחמת העצמאות באשר לקרקעות שהותירו מאחוריהם הפליטים הערבים, והצורך להבטיח את שליטת המדינה הלכה למעשה בשטחי הספר הפנימיים והחיצוניים שלה. מצד שני, השפיעו על עיצוב המשטר הכלכלי תהליכים חיצוניים, כמו גישת התכנון הממשלתי (או למצער ההכוונה הממשלתית) שאומצה הן במשקי המערב למודי המשברים – המשבר הגדול ומלחמת העולם – הן במדינות החדשות שקמו לאחר המלחמה. כל הגורמים הללו הוליכו את הממשלה למעורבות מרבית בחיים הכלכליים בשנותיה הראשונות של המדינה, להלאמת מרבית הקרקעות (93 אחוזים) בישראל, ולשליטה מתמשכת של הממשלה בשוק ההון.

בעקבות יורם בן־פורת (Ben-Porath, 1984), דוד קרצמר (Kretzmer, 1990), וסנדי קידר (1998), מתייחס מאמרו של מצר (Metzer, 2003) להיבט מבני נוסף של המשטר הכלכלי בישראל; שימור תפקודיהם 'היישוביים' של המוסדות הלאומיים בתקופת המדינה, בראש ובראשונה הקרן הקיימת ובשנות ה־50 גם ההסתדרות, לשם קידום הלאומיות הכלכלית היהודית מול האוכלוסייה הערבית, בעיקר בתחום הקרקעות, ובעשור הראשון למדינה גם בתחום התעסוקה. היבט זה מחזיר אותנו לממד האתני־לאומי בהיסטוריוגרפיה של כלכלת

ארץ-ישראל המנדטורית, ומכאן לסקירת הספרות המחקרית שעסקה בשני העשורים האחרונים במרקם הכלכלי בין יהודים, ערבים וממשלה, ובחייה הכלכליים של האוכלוסייה הערבית בכלל זה.

בדומה לצבי זוסמן, העמידו גם כמה מן החוקרים המאוחרים את מוקדי המפגש והחיכוך הכלכלי בין יהודים לערבים במרכז עבודתם בחקר תולדות היישוב היהודי, על היבטיהן השונים. דוגמה מובהקת לכך היא ספרו של קנת שטיין (Stein, 1984b) על שאלת הקרקע בשנים 1917-1939. הספר הנו מחקר היסטורי חדשני ומקיף, שמתעד ומנתח את רכישות הקרקע בידי יהודים ואת מקורותיהן והשלכותיהן הפוליטיות, החברתיות והכלכליות, בהקשר היהודי-ערבי והפנים-ערבי כאחד. הדיון המפורט עוסק בהתנהגות הקונים (היהודים) והמוכרים (בעלי קרקע לא-יהודים, ערבים ואחרים) בשוק הקרקע, ובמדיניות הממשלה בנושא. לענייננו חשוב לציין כי בעבודתו של שטיין, למרות היותה בראש ובראשונה חיבור בהיסטוריה פוליטית, נחשפים נתונים בעלי חשיבות כלכלית רבה הן על התפלגות הרכוש הקרקעי בראשית התקופה והן על רכישות קרקע שבוצעו בהמשכה. ספרו מתמודד גם עם שאלות כלכליות-פוליטיות מרכזיות, ובהן – האם היתה מגבלה אפקטיבית על נפח הרכישות של קרקע ערבית בידי יהודים? ואם כן, מה היה מקורה? ניתוח הסוגיה הוביל אותו להערכה שאת שוק הקרקעות שסחרו בו ערבים ויהודים אפיין במשך התקופה הנידונה עודף היצע, והיקף העסקות נקבע בו, בעיקרו של דבר, על ידי המקורות הכספיים שעמדו לרשות הקונים.²⁶

ברוך קימללינג, מיכאל שלו, וגרשון שפיר שפירשו, כפי שהראינו לעיל, את ההיבטים הכלכליים של המפגש היהודי-ערבי כהשתקפות של הסכסוך הלאומי-טריטוריאלי בין שתי הקהילות, מספקים דוגמאות נוספות לגישה זו. בעבודותיהם, שהתמקדו רובן ככולן בבחינה סוציולוגית ביקורתית של 'הפרויקט' הציוני, נתפסים הערבים כגורם בעל חשיבות מרבית, אך אקסוגני במהותו, בגיבוש דפוסיו של המשק היישובי, ובראש וראשונה כאילוץ שעיצב את עמדותיהן המשולבות של ההנהגה הלאומית-ציונית ושל ההסתדרות הכללית באשר למבנה ותפקוד שוקי הקרקע והעבודה של יהודים וערבים בארץ-ישראל. לאלה גם צריך להוסיף את עבודתו ההיסטורית של דוד דה פריס (De Vries, 1994; דה פריס, 1999) בחקר תולדות העבודה והעובדים בחיפה המנדטורית, המוסיפה לתמונה ממד מקומי חשוב.

בד בבד קודמה בעשרים השנים האחרונות עשייה מחקרית ברוח עבודותיהם המוקדמות של פיירסטון, כרמי ורוזנפלד, מילר, טאקו, בר, וגרהם-בראון (ראו לעיל), שבמוקדה חייה הכלכליים והחברתיים של הקהילה הערבית. עבודת הדוקטור של מוסטפה עלאמי (Alami, 1984) בדקה למשל במסגרת זו את השינויים שעברו על הכפר הערבי במשך תקופת המנדט, קנת שטיין (שטיין, 1986; Stein, 1987) ורעייה אדלר (אדלר, 1986 ו- Adler [Cohen], 1988) בחנו את השפעת רכישות הקרקע שביצעו יהודים על הכלכלה הכפרית ומדיניות

26. לשאלת הקרקע בין יהודים, ערבים וממשלת המנדט ראו גם את מאמריו של טיילר (Tyler, 1991, 1994) בסוגיית אדמות עמק החולה וזיכיון השימוש בהן.

הממשלה כלפיה, וגאזי פאלאה (Falah, 1991) ניתח את השלכותיהן על דפוסי חייהם של הבדואים בגליל. מחמוד יזבק (1987) ויוסף ושיץ (1987) תרמו תרומה חשובה לחקר ההגירה הפנימית של כפריים ערבים ולהארת היבטיה הכלכליים והחברתיים באמצעות 'המקרה החיפני',²⁷ יוסי בן-ארצי (1980) חקר את דפוסי המגורים של ערביי חיפה, וסלים תמרי (Tamari, 1990) סיפק ניתוח סוציולוגי השוואתי מאלף על השתמרותה של שיטת חלוקת היבול (sharecropping) בחקלאות הערבית המסורתית והתאמתה לתנאים הפוליטיים והכלכליים המשתנים. גם את מאמרה של איריס אגמון (1986), שבחן את השפעת סחר החוץ על השינויים בדפוסי הייצור במשק הערבי בראשית המאה העשרים (1897-1914), ניתן לשייך עניינית לסדרת עבודות זו, אף שהוא חורג ממסגרת הזמן שלהן.

בנוסף לאלה ראויים לציון שלושה חיבורים חשובים בעלי אופי כללי יותר. חיבור אחד הוא מאמר הסקירה הממצה של גד גילבר (1987), שדן במגמות הדמוגרפיות של ערביי ארץ-ישראל בשנים 1870-1948 על יסוד המצאי המחקרי הקיים והשאלות שעולות ממנו. השני הוא מחקרו הגאוגרפי המקיף של דוד גרוסמן (1994), שמתעד ומנתח את תהליכי ההתפרסות המרחבית של הכפר הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ובכך יוצר תשתית חיונית לידע המערך היישובי הערבי בזמן המנדט. והחיבור השלישי הוא ספרו של צ'רלס קאמן (Kamen, 1991), שמספק תמונה סוציולוגית-היסטורית מתועדת היטב ועשירה בנתונים (חלק מהם הוא עצמו חשף) על התברה הערבית הכפרית של תקופת המנדט וכלכלתה לנוכח ההתיישבות היהודית, מחד גיסא, ומדיניות הממשלה מאידך גיסא.

סוגיה אחרת שעלתה על סדר היום המחקרי התייחסה למקומם של השינויים הכלכליים והחברתיים בקהילה הערבית כגורם מניע או מאיץ התפתחויות פוליטיות. נקודת המוצא של החוקרים שעסקו לאחרונה בנושא היא כי השינויים הללו הרעו את מצבה החומרי של האוכלוסייה הכפרית הערבית בתקופת המנדט. על יסוד הערכה זו, הנסמכת על עדויות, דיווחים ונתונים חלקיים בני הזמן, אך בדרך כלל אין היא מתייחסת לממצאיו של המחקר הכמותי העדכני (ראו להלן), נטען לקיומה של זיקה סיבתית בין המגמות הכלכליות לבין התפתחויות ואירועים פוליטיים מרכזיים בתקופת המנדט, ובמעבר ממנדט למדינה.

כך, לדוגמה, מחמוד יזבק (2000) תולה את תפקידם המרכזי של הפלאחים במרד הערבי, לפחות בחלקו, בגורמים כלכליים. לדעתו, את מצבה הכלכלי של אוכלוסיית הפלאחים בכפר דרדרו המיסוי הכבד, נטל החובות החקלאיים, צמצום שטחי הקרקע הניתנים לעיבוד, והריבוי הטבעי המהיר. העיר לא היתה יכולה להערכתו להציע פתרונות ארוכי טווח לבעיה, כפי שהומחש, לטענתו, בירידה החריפה של הביקוש העירוני לעבודה ערבית עוד בראשיתה של ההאטה הכלכלית (בשנת 1935), ערב פרוץ המרד.

במאמר שפרסם עיסה האלף ב-1997 (Khalaf, 1997) הוא מרחיב את הדיון ועוסק בשינויים הסוציו-כלכליים שעברו על התברה הערבית בארץ-ישראל משלהי התקופה העות'מאנית

27. בעבודת דוקטור, שלא פורסמה, חקר ושיץ (1993) את התמורות החברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט.

ועד לתום המנדט הבריטי. עיקרם של השינויים הללו, על פי תפיסתו, הם ערעור שיווי המשקל בין הכפר לעיר, ריבוי של אריסים מנושלים ויצירת מעמד פועלים עירוני שאלה התלוו אבטלה וצפיפות דיור גבוהות. שינויים אלה נבעו לדעתו הן ממקורות ערביים פנימיים (כמו פערים כלכליים מתרחבים בין בעלי הקרקע ומעבדיה בכפר הערבי) והן ממקורות חיצוניים (חשיפה לשוק העולמי, מדיניותה הקרקעית והפיסקלית של הממשלה, גידול האוכלוסייה וכוח העבודה היהודי, רכישות הקרקע הציוניות, וירידה בבקושים עם תום מלחמת העולם השנייה). סקירתם של השינויים הסוציו-כלכליים הללו, אף שנעשתה תוך התייחסות חלקית בלבד לממדיהם ומשקליהם הכמותיים, נראתה לחאלף בסיס מוצק דיו לקביעה כי שינויים אלה הם שאפשרו את קריסתה של הקהילה הערבית המנדטורית ב-1948.²⁸ למקבץ העבודות שעניינן הוזקה שבין ההתפתחויות הכלכליות ובין התמורות הפוליטיות בהקשר הערבי ניתן לשייך גם את המחקרים שניסו להתמודד עם שאלת היקף האבדן החומרי של פליטי מלחמת 1948 הכפריים. ביניהם, מחקר המפורט של אטעף קבורסי (Kubursi, 1988), הסקר המקיף, שבו ריכו וואליד חאלידי (Khalidi, 1992) מידע מפורט על כל הכפרים הערביים בשטח ישראל שהיו מאוכלסים עד 1948 בידי מי שהפכו לפליטים, והאומדן שערך פרנק לואיס (Lewis, 1996) של ערך הרכוש הקרקעי והחקלאי שהפליטים הותירו מאחוריהם.

במרבית המחקרים שסקרנו עד כה נידונו, כאמור, היבטים כלכליים וחברתיים שונים בחייה של כל אחת משתי הקהילות בנפרד או בהקשר של הסכסוך היהודי-ערבי, בעוד שהקהילה האחרת (וכן הממשלה הבריטית) נתפסת בהם מתודולוגית כגורם 'חיצוני' בעל השפעה, לעתים אף מרכזית, על נשוא החקירה, ומטופלת בהם ככזה. לצד התפיסה הזאת, וכהשלמה לה, התפתחה בעשרים השנים האחרונות גם גישה מחקרית 'משלבת' שראתה במגוריו של המשק הארץ-ישראלי, היהודי והערבי, וביחסים ביניהם (ולעתים גם בממשלה) רכיבים 'פנימיים' של הדיון והניתוח, בלא שמי מהם יוצב כגורם 'חיצוני' למערכת הנחקרת. את הגישה 'המשלבת' בהיסטוריוגרפיה הפוליטית והחברתית-ארגונית משקף היטב ספרו של זכריה לוקמן (Lockman, 1996), שעניינו עובדים ערבים ויהודים בארץ-ישראל בין 1906 ל-1948. באמצעות בחינה של נקודות המפגש בין עובדי שני העמים וארגוניהם בתקופה הנידונה, הוא מציג תמונה של קיום יהודי-ערבי משותף, תוך כדי עימות, ומאיר את ביטויי הפוליטיים, הארגוניים-חברתיים והכלכליים ביריעה פנורמית רחבה, שמקום נכבד – אולי נכבד מדי – תופס בה עולם הדימויים והסמלים של השיח שהתנהל בין שתי הקהילות ובין לבין עצמן באותה תקופה.²⁹

28. קנת שטיין, בגישה דומה לזו של יזבק וחאלף, התייחס עוד בראשית שנות התשעים לשאלת הקשר בין השינויים הכלכליים והחברתיים שעברו על הקהילה הערבית הכפרית ובין המרד הערבי בשנים 1936-1939 והיווצרות בעיית הפליטים של 1948. ראו: Stein (1991a, 1991b).

29. התבוננות מעניינת בתולדותיה של שותפות יהודית-ערבית מספק גם עיונו של נחום גרוס (1981b) בסיפורה של חברת הנדל"ן 'פלשתיין אנטרפרייז בע"מ'. הוא מעלה בדיונו גם הצעות מספר (הן עדיין לא מומשו) להמשך המחקר בנושאי היחסים העסקיים בין יהודים וערבים בזמן המנדט.

בחלק מן החומרים ההיסטוריים ששימשו את לוקמן, עושה שימוש גם דבורה ברנשטיין (Bernstein, 2000) בספרה שראה אור לאחרונה על היחסים בין יהודים לערבים בשוק העבודה העירוני. הספר שמתמקד בחיפה מסכם את עבודתה בתחום ומהווה ביטוי סוציולוגי-היסטורי מובהק לגישה 'המשלבת' בחקר ארץ-ישראל המנדטורית. בחירתה של המחברת בחיפה כליבת המחקר אינה מקרית. חיפה היתה במשך התקופה מרכז של פעילות כלכלית בתעשייה ובבניית תשתיות והפעלתן (רכבת, נמל ובתי הזיקוק), ושימשה אבן שואבת לכוח עבודה ערבי מן הכפר, מערי הפריפריה ההררית (ראו ושיץ ויזבק לעיל) ומן הארצות השכנות, ובסיס להתארגנותו המקצועית. מצד שני גיבשה בה מועצת הפועלים ההסתדרותית החזקה בסיס כוח ארגוני רב-עצמה שהקנה לה שליטה מרבית בעבודה היהודית, ולעיר את כינויה 'חיפה האדומה'.³⁰ זאת ועוד, מרבית הניסיונות לשיתוף פעולה ארגוני-מקצועי בין עובדים יהודים לערבים נעשו בחיפה. כל אלה הפכו אותה, כפי שברנשטיין מציינת בצדק, ל'מעבדה' טבעית ומתבקשת לצורכי מחקרה.

הדיון המפורט של ברנשטיין עוסק בארבעה מוקדי תעסוקה בעיר – ענף הבנייה, התעשייה, הנמל והרכבת. מחד גיסא, היא בוחנת בו את הפיצול האתני-לאומי בשוק העבודה, תוך שהיא עומדת על אותם מניעים ציוניים-לאומיים והסתדרותיים-מגוריים בצד היהודי שהביאו ליצירתו, ועל ההתנגדות למימוש ממניעים לאומיים ומגוריים מנוגדים בצד הערבי. מאידך גיסא, היא בודקת ביסודיות את ביטוייהם המעשיים (המעטים) של הניסיונות למסד שיתוף פעולה ארגוני בין פועלי שני העמים.

ממצאי מחקרה מביאים אותה למסקנה כי החציצה הרב-ממדית בין שתי הקהילות, שמקורה בסכסוך הלאומי היהודי-ערבי, היתה הגורם הדומיננטי ביחסים ביניהן גם בתחום התעסוקה ושוק העבודה. היא מראה שהפיצול האתני-לאומי, שנשמר וטופח על ידי ההסתדרות, היה מגבלה של ממש על מאמצי השיתוף והתיאום המקצועיים בין עובדים יהודים לערבים, אפילו בעיר מעורבת ובעלת מוניטין של 'שכנות טובה' כחיפה; בכך נמנע מימושן של מטרות מקצועיות משותפות לשני ציבורי הפועלים (ולו גם ברמה המקומית) בנושאי שכר ותנאי עבודה. מן הראוי גם להדגיש כי גורמי ההיבדלות שברנשטיין עומדת עליהם מקבלים בעבודתה (ובצדק להערכתה) משקל רב יותר בקביעת דיוקנו של שוק העבודה הארץ-ישראלי מאשר בספרו של לוקמן, שמשתייכת את דיונו אך ורק על מוקדי הפעילות שנוצרו בהם מפגשים ויחסי גומלין ישירים בין עובדים יהודים לערבים (ראו גם: Bernstein 2000, p. 7).

בזירת המחקר הכלכלי-כמותי של תולדות המשק הארץ-ישראלי, הועמדו המגורים היהודי והערבי על סדר היום המחקרי כנשואי חקירה 'פנימיים' כבר בשנות ה-80. סנונית ראשונה בכיוון זה היתה עבודתו של יעקב מצר (Metzer, 1982), על תחולת תקציבי ממשלת המנדט

30. למידע על התפתחותה של חיפה בתקופת המנדט כמרכז עירוני של פעילות כלכלית, מנהלית וארגונית, ראו: ארנון סופר (1971), וכן שמעון שטרן (1974); לעיון במכלול היבטיהם הכלכליים של תולדות העיר ואפיונה במאה העשרים, ראו: נחום גרוס (1980).

(ראו לעיל). בהמשך העשור אימץ רוג'ר אוון (Owen, 1988) את הגישה המתודולוגית 'המשלבת' במאמר מקיף שסקר את התפתחות המשק המנדטורי על שני רכיביו הלאומיים. גם את ספרה של תמר גוז'נסקי (1986), התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, שמתמש במתכונות המושגיות ובכלי הניתוח של התאוריה המרקסיסטית הקלסית לתיאור והערכה של התהליכים הכלכליים בין יהודים, ערבים ומשלה, ניתן לשייך למעשה לגישה הכוללנית 'המשלבת' בהיסטוריוגרפיה הכלכלית של ארץ-ישראל המודרנית.

אבני בניין 'כמותיות' לעבודות הללו, כמו למחקרים אחרים בתחום, שימשו נתוני התקופה וכן אומדנים מאוחרים כמו אלה של שרשבסקי למשק היהודי. אך מסדי הנתונים הקיימים והמחקרים שהתבססו עליהם הבלו, ביתר שאת, את העלטה הסטטיסטית היחסית שנותרה בה הפעילות הכלכלית במגזר הערבי של תקופת המנדט ואת הקשיים שניצבו לפני החוקרים שביקשו לבחון את היבטיה השונים, ומכאן את המשק הכלל-ארצי, בצורה שיטתית.³¹

על מנת להתגבר על קשיים אלה, ולו גם חלקית, נרתמו יעקב מצר ועודד קפלן למשימה המתבקשת של בניית אומדני ייצור שנתיים למשק הערבי ושיבוצם, תוך כדי תיקון והתאמה של אומדני שרשבסקי, במערכת חשבונאות כלל-ארצית. מלאכת האמידה במפעל מחקר זה בוצעה ברוח ההיסטוריוגרפיה הכלכלית-כמותית החדשה, ופרותיה, לרבות דיווח שיטתי על השיטות והשיקולים שהופעלו בבניית האומדנים, הוצגו בספרם המפורט (מצר וקפלן, 1990), המכיל סדרות תוצר ותעסוקה ענפיים, ואומדנים נלווים של מחירים והשקעות, עבור כל אחד משני המגזרים הלאומיים ועבור המשק כולו לשנים 1922-1947.

נתונים אלה סיפקו, מטבע הדברים, תשתית חיונית להמשך המחקר הכלכלי-כמותי בראייה כוללת של כל רכיבי המשק הארץ-ישראלי. אחת הדוגמאות לכך היא עבודתם של נחום גרוס ויעקב מצר על כלכלת ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה (Gross and Metzger, 1993), שבוחנת השוואתית את השפעת המלחמה על הרכבם הענפי ומדיהם של הייצור והתעסוקה במגזר היהודי והערבי, ומנתחת את דפוסי הצמיחה והתהליך האינפלציוני במשק הכלל-ארצי בשמונה השנים האחרונות למנדט. סדרות התוצר המעודכנות מהוות גם תשומה מרכזית למאמרו של מצר (Metzer, 2000) שבודק את דפוסי הצמיחה והסחר של המשק הארץ-ישראלי, לנוכח ביצועיהם של משקי אגן הים התיכון האחרים, בין שתי מלחמות העולם. דוגמה אחרת מצויה בספרו האחרון של יעקב מצר (Metzer, 1998), שמציג את תמונת המשק המנדטורי על שני מגזריו האתני-לאומיים, ומנתח בכלים כלכליים-כמותיים את מבנהו ואת הפעילות הכלכלית ודפוסי השינוי של רכיביו על פני התקופה. החיבור עושה שימוש נרחב באומדני מצר וקפלן, כמו גם בממצאיהם של המחקרים הכלכליים והדמוגרפיים האחרים על שנות המנדט (וכן במקורות ראשוניים בני הזמן). בכך הוא מהווה מעין סיכום ביניים של המחקר הכלכלי-כמותי בתחום, וככזה, פריט הולם לבעילת 'ספירת המלאי' של סקירתנו.

31. למשל, נתוני תוצר של המשק הערבי נאמדו רק עבור 1936 בידי געתון (Gaathon, 1978), ועבור השנים 1944 ו-1945 בידי לופטוס (Loftus, 1946, 1948).

מתודולוגית נשען הספר על כלי המדידה והניתוח של המחקר המודרני בכלכלה היסטורית ובכלכלת פיתוח וצמיחה. באמצעותם נבחן המשק הארץ-ישראלי על היבטיו השונים במסגרות מושגיות מכלילות וגם, תוך שימוש בנתונים רלוונטיים, בהקשרים בין-לאומיים משווים. כנקודת מוצא לניתוח מצר מאמץ, משיקולים מושגיים ואמפיריים כאחד, את זיהויו של המשק הכלל-ארצי בזמן המנדט כמשק דואלי שבין שני מגזרים, היהודי והערבי, חוצצים - בצד גורמי פירוד אתני-לאומיים - הבדלים משמעותיים בדרגת ההתפתחות הכלכלית ובמאפייניה המבניים. בין מאפיינים אלה נכללים: היקף העיור, הפוסיה הארגונית-מוסדיים של החקלאות ומשקלה בתוצר ובתעסוקה, טיבם של שוקי האשראי והמוסדות הכספיים, היקף ההשכלה, ורמת התוצר לנפש.

מצר גם מצביע על כך שאופיו הדואלי של המשק עיצב במידה רבה את הרכב הסחר בשירותי עבודה ובמוצרים ושירותים סופיים (להוציא את עסקות המקרקעין ושירותי הדיור) בין המגזר היהודי למגזר הערבי, ומראה כי סחר זה היה בעל משקל לא-מבוטל בסחר החוץ ובפעילותו הכלכלית של כל אחד מהם (להוציא את שלוש שנות המרד הערבי). בכך למעשה הוא מאשש את התפיסה כי קיומם הנפרד של משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל המנדטורית לא 'חייב' נתק כלכלי ביניהם, וכן שקיום יחסי גומלין כלכליים בין יהודים לערבים לא שלל את עובדת היותה של ארץ-ישראל המנדטורית משק דואלי.³²

על יסוד תפיסה זו הספר מנתח את המאפיינים הדמוגרפיים והסוציו-כלכליים של שתי הקהילות ואת כלכלותיהן. בתחום הדמוגרפי והסוציו-כלכלי הוא דן ברכיבי גידול האוכלוסייה ובדפוסי ההגירה היהודית, כמו גם בבחינת הקשר שבין משתנים כתוחלת חיים, ידע קרוא וכתוב, וחינוך, לבין רמת החיים במונחי תוצר לנפש. בתחום הפעילות הכלכלית החיבור עוסק בבחינת מבנה ותפקוד שוקי הקרקע, ההון והעבודה והשלכותיהם ההקצאתיות והחלוקתיות, ובתיעוד משווה של תהליכי הצמיחה וניתוח מקורותיה ברמה המצרפית והענפית. ממצאיו מראים שקצב הצמיחה הכלכלית, במונחי תוצר לנפש, בלט אמנם במהירותו יוצאת הדופן במגזר היהודי (4.8 אחוז לשנה בממוצע על פני התקופה) אך הוא היה מהיר מאוד (3.8 אחוז לשנה), על פי כל קנה מידה, גם במגזר הערבי. עם זאת המחקר מצביע על כך שפרט להודו ולסין, רמת ההכנסה הממוצעת לנפש בקהילה הערבית ערב מלחמת העולם השנייה (שהגיעה רק ל-40 אחוז מההכנסה ביישוב היהודי) היתה נמוכה מזו של כל משקי העולם שעבורם קיימים נתונים מתאימים (38 במספר).

שילובם של הממצאים הכמותיים בתבניות מושגיות 'מארגנות' מתחום התאוריה והמחקר היישומי בכלכלה בכלל, ובכלכלת פיתוח בפרט, אפשר למצר למקם את המקרה הארץ-

32. תפיסה זו עומדת בניגוד לעמדתו של לוקמן (Lockman, 1996, pp. 3-7), שטוען, משום מה, שהגדרתה של ארץ-ישראל המנדטורית כחברה דואלית מבטלת מניה וביה כל אפשרות של יחסי גומלין בין המגזרים האמורים פרט לסכסוך ומאבק. ראו גם את דיוניהם של אליה צוריק (Zureik, 1979, ch. 3), שמחה פלאפן (Flapan, 1979, ch. 6) וצ'רלס קאמן (Kamen, 1991, pp. 99-132), בשאלת אפיונו של המשק המנדטורי.

ישראלי בהקשרים כלליים רלוונטיים ולהבחין בין היחודי לטיפוסי במאפייניו. הדברים אמורים במיוחד לגבי שוקי העבודה וההון, דפוסי המבניים של החקלאות המסורתית במגזר הערבי, וההגירה הפנימית הערבית. ואכן, ניתוחו מורה שהן הפילות האתני-לאומי בשוקי העבודה, והפרשי השכר בהם, הן הפיכתם של פאלחים לעובדים בשכר, ולו חלקיים, בין היתר כתוצאה מירידת היחס שבין הקרקע לעבודה, ומהגידול בביקוש לשירותי העבודה שלהם, והן פערי הריבית בשוק התיווך הפיננסי בין המוסדות הבנקאיים וספקי האשראי החקלאי הבלתי-מוסדיים במגזר הערבי, נבעו במידה רבה ממקורות 'דואליים' כלליים (כמו הפרשי פרויזן בין מגזריים ורמות סיכון גבוהות יחסית בחקלאות המסורתית) ותאמו דפוסיים דומים שהספרות הכלכלית זיהתה ברבים מן המשקים המתפתחים.

אל הגורמים הדואליים הכלליים, הספר מטעים, יש להוסיף את מניעי ההיבדלות הלאומיים (בעיקר בצד היהודי) ורכיביו בזירה הכלכלית, שחיוקו חלק מהתופעות והתהליכים שמנינו. במיוחד יש לציין את שימור פערי השכר על בסיס אתני-לאומי בשוק העבודה, את המגבלות 'האידיאולוגיות' על זרימת הון יהודי למגזר הערבי, וכן את צמצום שטחי הקרקע החקלאית במשק הערבי עקב רכישות יהודיות בשוק שאופיין על ידי עסקות מקרקעין חד-כיווניות בין שני המגזרים הלאומיים. בזאת נוצרה וחודדה למעשה במשק הדואלי של ארץ-ישראל המנדטורית החפיפה בין אפיונם האתני-לאומי והכלכלי של רכיביו, על כל המשתמע מכך. בסיומו של הספר המחבר מציג – תוך עמידה על הדומה והשונה בין המשק הארץ-ישראלי למשקי המתיישבים הטיפוסיים של הקולוניאליזם האירופי³³ – מספר הבחנות משוות בין המארג הכלכלי היהודי-ערבי בתקופת המנדט, מעמדם הכלכלי של ערביי ישראל, והיחסים הכלכליים בין ישראל למשקי השטחים הפלשתיניים.

במקום סיכום

סיכומי ביניים של עשייה מחקרית, כמו זה שערכנו בסקירה זו, מסתיימים לא אחת בהתייחסות לשאלות מן הסוג של 'פני התחום לאן?', אך שאלה ממין זה נראית לי מחייבת מדי ואסתפק לכן בהבחנות אחדות בשולי הדברים ובמספר הצעות באשר ל'סדר היום' העתידי בחקר כלכלתה של ארץ-ישראל המודרנית.

בראש וראשונה מאששת סקירתנו (למי שעדיין זקוק לאישוש) את ההבחנה, כי אף שלוו הידע בהיסטוריה כלכלית, ובזו של ארץ-ישראל המנדטורית בכלל זה, נובע מהמאמצים המחקריים של כלכלנים והיסטוריונים כלכליים, ממצאיהם וניתוחיהם של היסטוריונים

33. לקבלת תמונה מקיפה על מגוון הגישות בסוגיה זו, ראו את דיוניהם של מקסים רודינסון (Rodinson, 1973), שמחה פלאפן (Flapan, 1979), אלייה צוריק (Zureik, 1979), ברוך קימרלינג (Kimmerling, 1982, 1983), גרשון שפיר (Shafir, 1989), צ'רלס קאמן (Kamen, 1991), אורי רם (Ram, 1933), ורן אהרנסון (1996).

מבט על התפתחות המחקר

וחוקרי מדעי החברה, שעושים את מלאכתם במתודולוגיות ובדיסציפלינות שונות, תרמו נדבכים חיוניים וחשובים לידע כלכלת התקופה והקשריה. כמו כן ניתן להסיק מן הציטוטים וההפניות שבמחקרים הקיימים, כי 'תקשורת חוצת תחומים', גם היא אינה נעדרת מהמחקר רב־הפנים של המשק הארץ־ישראלי.

עם זאת, קשה לטעון שבהיסטוריוגרפיה של כלכלת הארץ בימי המנדט הגענו למידת ההזנה ההדדית הרצויה בין תחומי הדעת השונים. חלק מן הבעיה הוא ודאי בעל אופי כללי ונעוץ באילוצים דיסציפלינריים שמקשים על יצירת שפה מושגית ומתודולוגית משותפת בין מסורות מחקריות שונות,³⁴ אך חלקו הוא 'מקומי' (וככזה ניתן לתיקון ביתר קלות). מצד אחד, אני משוכנע שהמחקר הכלכלי הצרוף בתולדות המשק הארץ־ישראלי היה משתבח מהרחבת השימוש בתשומות מתחומים קרובים כהיסטוריה חברתית, סוציולוגיה פוליטית וארגונית, משפטים ומדע המדינה. מצד שני, אין לי ספק שידע התקופה היה נשכר משמעותית אילו כל חוקריה, שענינם סוגיות בעלות היבטים והקשרים כלכליים מובהקים, היו מפנימים בעבודתם את עולם המושגים של המחקר הכלכלי־היסטורי, או למצער, מעמתים את השערותיה ומסקנותיה עם ממצאיו הכמותיים.

באשר לכיווני המחקר, נראה לי כי בצד שאלות שקשורות למדיניות ומוסדות כלכליים, שתפסו עד כה מקום מרכזי בו (לרבות באסופה נוכחית), וודאי עוד רבה בהן המלאכה לעשותה, הגיעה העת להפנות את תשומת לבנו לנושאים שההיסטוריוגרפיה הכלכלית של תקופת המנדט מיצטה לעסוק בהם. בין הנושאים 'שמצפים' להתעניינותם של חוקרי המשק הארץ־ישראלי, על שני מגזריו הלאומיים, ניתן למנות את חקר ההתנהגות הכלכלית ברמת הפרט (כמו דפוסי צריכה וחיסכון, רכישת חינוך, ושיקולי השתתפות בכוח העבודה ופרישה ממנו); שאלות של חלוקת רכוש והכנסה; וסוגיות מיקרו־כלכליות של התפתחויות ענפיות (למשל בתחומי הבנייה, התחבורה והסחר) ועסקיות.

לרשימה (חלקית) זו אפשר להוסיף, בהקשר הערבי־ייחודי, את מקורותיה, דפוסייה והשלכותיה הכלכליים של ההגירה הפנימית (בנושא זה נעשתה כבר עבודה רבה ומעניינת על מקרה הבוחן של חיפה, וחלק מפרותיו של המחקר 'החיפני' מוצג גם באסופה שלפנינו), ובהקשר היהודי־יישובי, את בחינת תהליכי ההתערות הכלכלית של המהגרים־עולים, ואת הנושא הנכבד של חקר הפעולה הקיבוצית (collective action), בעיקר בתחומי 'מדינת הרווחה', בקהילה נטולת אמצעי אכיפה שלטוניים. נושא מאתגר זה, אף שהוא בתחום המדיניות, טופל עד עתה בשוליו של המחקר הכלכלי בלבד, ומן הראוי שיועקף למרכזו. לא נותר לנו אלא להמתין לסקירה התקופתית הבאה על מצב המחקר כדי ללמוד אם נעשה שימוש בהצעות שהעלינו ובאיוז מידה, ולהיווכח, בדיעבד, לאן היו מועדות פני המחקר בתולדות המשק הארץ־ישראלי, בעשוריה הראשונים של המאה העשרים ואחת.

34. ראו לעניין זה את מאמרם של גיימס בארון ומיכאל האנאן (Baron and Hannan, 1994), שדן בקשרים הבין־תחומיים בין המחקר הכלכלי למחקר הסוציולוגי.

ביבליוגרפיה

- אביצור, שמואל (1960), לתולדות ניצול כוח המים בארץ-ישראל, הוצאת מכון אבשלום, תל-אביב.
- אביצור, שמואל (1977), תמורות בחקלאות ארץ-ישראל, 1875-1975, מלוא בשיתוף מכון אבשלום ובית נכות 'אדם ועמלו' תל-אביב.
- אביצור, שמואל (1985), ממצאים ומאמצים: מחוללי המהפכה בדרכי הייצור בארץ, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- אביצור, שמואל (1989), המהפכה התעשייתית בארץ ישראל בתהליכי האנרגטיים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- אברמוביץ, זאב, ויצחק גלפס (1944), המשק הערבי בארץ-ישראל ובארצות המזרח-התיכון, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- אגמון, איריס (1986), 'סחר החוץ כגורם לתמורות בענפי המשק הערבי בארץ-ישראל 1897-1914', קתדרה, 41, עמ' 107-132.
- אדלר, רעיה (1986), 'התמודדותו של הממשל המנדטורי עם בעיית האריסים בפרשת "ואדי חווארת" 1929-1933', הציונות, יא, עמ' 225-256.
- אהרני, יאיר (1968), 'על יזמים ויזמות', רבעון לכלכלה, 14 (מס' 56), עמ' 274-286.
- אהרנסון, רן (1996), 'ההתיישבות בארץ-ישראל - מפעל קולוניאליסטי? "ההיסטוריונים החדשים" מול הגאוגרפיה ההיסטורית', בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, גישות מחקריות ואידאולוגיות, עיונים בתקומת ישראל (סדרת נושא), המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 340-354.
- אטינגר (אטר), משה (עורך) (1947), ספר הכלכלה הישובית לשנת תשי"ז, הוועד הלאומי, תל-אביב.
- אטר, משה (1937), 'מאון התשלומים בין היהודים והערבים', הארץ, 5.1.1937, 12.1.1937.
- אלישר, אליהו (1979), 'מיפקד התעשייה והמלאכה של ממשלת א"י 1928', רבעון לכלכלה, 26 (מס' 102/101), עמ' 2-10.
- ארן, מיכאל (1982), 'המשא-ומתן להשגת זיכיון לחברת-החשמל', קתדרה, 26, עמ' 133-176.
- ארן, מיכאל (1984), 'הוכינות לחיפוש אשלג ונפט בארץ-ישראל', קתדרה, 31, עמ' 135-158.
- בונה, אלפרד (1938), ארץ-ישראל הארץ והכלכלה, דביר, תל-אביב.
- ביגר, גדעון (1979), 'התפרוסת המרחבית של התעשייה והמלאכה בארץ ישראל בראשית תקופת המנדט - היבט מרחבי על מפקד 1928', רבעון לכלכלה, 29 (מס' 115), עמ' 378-394.
- ביגר, גדעון (1983a), מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל 1917-1930, בחינה גיאוגרפית היסטורית, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- ביגר, גדעון (1983b), 'המיבנה התעשייתי של ערי ארץ-ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה, 29, עמ' 79-112.
- ביילין, יוסי (1987), התעשייה העברית - שורשים, כתר, ירושלים.
- בן-אריה, יהושע (2001), ארץ בראי עברה: מחקרים בגאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בן-אריה, יהושע ואחרים (עורכים) (1987), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-ישובית של ארץ-ישראל (כרך א, עורכים: יהושע בן-אריה, יוסי בן-ארצי, חיים גורן; כרך ב, עורכים: יהושע בן-אריה, יוסי כץ, יהושע קניאל), הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- בן-ארצי, יוסי (1980), היווצרות דגם המגורים ומאפייני מעבר המגורים של ערביי חיפה, המרכז היהודי-ערבי לשלום, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- בן-פורת, אמיר (1999), היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ספריית אשכולות, מכון אשכול, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

מבט על התפתחות המחקר

- בן-פורת, יורם (עורך) (1989), המשק הישראלי – חבלי צמיחה, עם עובד, תל-אביב.
- בר, גבריאל (1979), המוח'תאר הכפרי בארץ ישראל: תולדות מעמדו ותפקידיו, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ברנשטיין, דבורה (1996), 'ברית פועלי ארץ-ישראל: ארגונים של פועלים ערבים ומדיניות "העבודה העברית"', מגמות, 37 (מס' 3), עמ' 229-253.
- ברקאי, חיים (1990), ימי בראשית של המשק הישראלי, מוסד ביאליק, ירושלים.
- גביש, דב (1991), קרקע ומפה: מהסדר קרקעות למפת ארץ-ישראל 1920-1948, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- גוונסקי, תמר (1986), התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, חיפה.
- גילבר, גד (1987), 'מגמות בהתפתחות הדמוגרפית של הפלסטינים, 1870-1948', קתדרה, 45, עמ' 43-56.
- גלבר, יואב (1990), מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, הוצאת יד יצחק בן-צבי ומכון ליאו בק, ירושלים.
- גלעדי, דן (1973), הישוב בתקופת העליה הרביעית, עם עובד, תל-אביב.
- גלעדי, דן (1985), 'יוזמות תעשייתיות בארץ-ישראל בשנות העשרים', בתוך: נחום גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 347-355.
- גרוס, נחום (1979), 'אז ועתה – הערות למיפקד התעשייה בארץ-ישראל 1928', רבעון לכלכלה, 26 (מס' 101/102), עמ' 11-16.
- גרוס, נחום (1980), 'חיפה בראשית התעושה היהודי בארץ', רבעון לכלכלה, 27 (מס' 106), עמ' 308-319.
- גרוס, נחום (1981a), 'הערה לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בתקופת המנדט', קתדרה, 18, עמ' 174-177. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 228-231.
- גרוס, נחום (1981b), 'חברת 'פלשתיין אנטרפרייז בע"מ' 1920-1959', רבעון לכלכלה, 37 (מס' 147), עמ' 398-401, כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 366-372.
- גרוס, נחום (1981/82), 'המיתון של שנת 1923 ותקציבי המיגור הציבורי בארץ-ישראל', הציונות, ז, עמ' 169-213, כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 232-272.
- גרוס, נחום (1982a), 'בעיות כושר התחרות בענפי המשק היהודי בתקופת המנדט', דברי הקונגרס השמיני למדעי היהדות, חטיבה ב, עמ' 169-174, כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 378-383.
- גרוס, נחום (1982b), 'המדיניות הכלכלית של הממשל הבריטי המנדטורי בארץ-ישראל', קתדרה, 24, עמ' 153-180; 25, עמ' 135-168, כמו כן בתוך: גרוס (1999), בכותרת 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט', עמ' 172-227.
- גרוס, נחום (1983a), 'הנחת היסודות לבנקאות מודרנית בארץ-ישראל', סקירה חודשית, 30 (מס' 10), עמ' 39-45.
- גרוס, נחום (1983b), 'יוזמה פרטית וציבורית בבניין הארץ על פי ד' לבונטין', רבעון לכלכלה, 29 (מס' 116), עמ' 488-494.
- גרוס, נחום (1983c), 'סוגיות במבנה הענפי של המשק היהודי בתקופת המנדט', עיונים בכלכלת ישראל 1981, מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים, עמ' 309-312. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 373-377.
- גרוס, נחום (1984), 'המשק היהודי בארץ-ישראל בשנים ללא תווית: 1928-1932', הציונות, ט, עמ' 207-220. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 287-299.
- גרוס, נחום (1986a), 'הפרדסנות עד 1939: האמנם סיפור הצלחה?', דברי הקונגרס התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ב (כרך שני), עמ' 169-174. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 384-389.
- גרוס, נחום (1986b), 'יוזמה חופשית לעומת שוק מתוכנן', סקירה חודשית, 33 (מס' 2/3), עמ' 70-79. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 355-365.

- גרוס, נחום (1987), 'קליטת עולים אקדמאים בשנות העשרים והמחקר ההידרולוגי', הצינונות, יב, עמ' 127-140. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 273-286.
- גרוס, נחום (1990), 'יזמות כלכלית בתקופת המנדט הבריטי ובמדינת ישראל: רעיונות להמשך המחקר', יהדות זמננו, 6, עמ' 293-303.
- גרוס, נחום (1994), 'הכלכלה המדינית של ישראל בראייה ארוכת טווח', רבעון לכלכלה, 41 (מס' 3), עמ' 547-555. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 390-399.
- גרוס, נחום (1999), לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, והוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- גרוס, נחום (1999a), "בנק פלשתינה הגרמני" 1897-1914: קטעי מחקר, בתוך: יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל, אלחנן ריינר (עורכים), נוף מולדת: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים, עמ' 385-407. כמו כן בתוך: גרוס (1999), עמ' 63-88.
- גרוס, נחום (1999b), 'כלכלת ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מנית', בתוך: גרוס (1999), עמ' 19-52.
- גרוס, נחום, נדב הלוי, מרשל סרנת ואפרים קליימן, (1977), בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, מסדה, תל-אביב.
- גרוס, נחום, ויצחק גרינברג (1994), בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, עם עובד, תל-אביב. גרוסמן, דוד (1994), הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- גרייצר, איריס (1993), 'שיתוף פעולה בין ההון הפרטי להון הלאומי בפיתוח עמק זבולון', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, יג, עמ' 159-178.
- גרינברג, יצחק (1987), מחברת עובדים למשק עובדים: התפתחות רעיון חברת העובדים בשנים 1920-1929, פפירוס, תל-אביב.
- גרינברג, יצחק (1988), שכר שוויוני בהסתדרות: גלגולי דרגת המשכורת המשפחתית בשנים 1924-1954, יד טבנקין, אפעל.
- גרינברג, לב (1993), ההסתדרות מעל הכל, נבו, ירושלים.
- גרנובסקי (גרנות), אברהם (1933), שיטת המסים בארץ-ישראל, הוצאת המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים.
- גרנובסקי (גרנות), אברהם (1949), המשטר הקרקעי בארץ-ישראל, דביר, תל-אביב.
- דה פריס, דוד (1998), 'הפוליטיקה של יחסי עבודה בראשית תקופת המנדט: אנטומיה של שביתת רוונפלד, חיפה 1923', בתוך: יוסי בן-ארצי (עורך), חיפה - היסטוריה מקומית, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, חיפה, עמ' 147-182.
- דה פריס, דוד (1999), אידיאליזם ובירוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- דן, הלל (1963), בדרך לא סלולה: הגדת סולל בונה, הוצאת שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- דרורי, יגאל (1982), 'ראשיתם של ארגונים כלכליים בארץ-ישראל בשנות העשרים', קתדרה, 25, עמ' 99-112.
- דרורי, יגאל (1985), 'ראשית התארגנותם של בעלי המלאכה בארץ', קתדרה, 34, עמ' 145-174.
- הובנה, אבנר (1961), כוח העבודה בישראל, מרכז פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.
- הורוביץ, דוד (1944), הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה (מהדורה שנייה, 1948), מוסד ביאליק על-ידי דביר, ירושלים.
- הורוביץ, דוד (1954), כלכלת ישראל, מסדה, תל-אביב.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק (1977), מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.

מבט על התפתחות המחקר

- הטיס רולף, שילה (1979), 'מדיניות הפיתוח של סיר הרברט סמואל', קתדרה, 12, עמ' 70-90.
- הלוי, נדב (1979), 'התפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל 1917-1947', סדרת מאמרים לדין מס' 7914, מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.
- הלוי, נדב, ורות קלינוב מלול (1968), 'התפתחות הכלכלית של ישראל, אקדמון, ירושלים.
- וינברג, י' (1924), 'מסחר תפוזי של יפו', ידיעות של החברה להתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל, חוברת ד-ה.
- ושיץ, יוסף (1947), 'הערבים בארץ ישראל, ספרית פועלים, מרחביה.
- ושיץ, יוסף (1987), 'הגירת כפריים לחיפה בתקופת המנדט: תהליך של עירוף?', קתדרה, 45, עמ' 113-130.
- ושיץ, יוסף (1993), 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- זוסמן, צבי (1974), 'פער ושוויון בהסתדרות, מסדה, רמת-גן.
- יזבק, מחמוד (1987), 'ההגירה הערבית לחיפה, 1933-1948: ניתוח כמותי על-פי מקורות ערביים', קתדרה, 45, עמ' 131-146.
- יזבק, מחמוד (2000), 'מפלאחים למורדים: גורמים כלכליים להתפרצות המרד הערבי ב-1936', הציונות, כב, עמ' 185-205.
- כהן, אברהם (1979, 1980), 'כלכלת הסקטור הערבי בארץ-ישראל בתקופת המנדט', חלק א: רבעון לכלכלה, 103, עמ' 407-419; חלק ב: רבעון לכלכלה, 104, עמ' 66-79.
- כהן-הטב, קובי (2000), 'יזמות, תכנון ופיתוח מרחבי: הקמת שוק מחנה-יהודה בירושלים והתפתחותו בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)', בתוך: רן אהרנסון ושאול שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ-ישראל, עמ' 137-163.
- כץ, יוסף (יוסי) (1989), 'היזמה הפרטית בבניין ארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה, הוצאת אוניברסיטת בראיילן, רמת-גן.
- כץ, יוסף (יוסי) (2001), 'בחזית הקרקע: קרן קימת לישראל בטרם מדינה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- כ"ץ, שאול (1982), '"התלם הראשון" - אידיאולוגיה, התיישבות וחקלאות בפתח-תקוה, בעשור השנים הראשונות לקיומה', קתדרה, 23, עמ' 57-124.
- כ"ץ, שאול (1986), 'אספקטים סוציולוגיים של צמיחת הידע (ותחלופתו) בחקלאות בישראל: הופעתן של מערכות חוץ-מדעיות להפקת ידע חקלאי 1880-1940', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- לבסקי, חגית (1980), 'יסודות התקציב למפעל הציוני, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- לבסקי, חגית (1985), 'אנשי עסקים, ציונות ובניין הארץ - מקרהו של זלמן שוקן', בתוך: נחום גרוס (עורך), יהודים בכלכלה, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 357-372.
- לבסקי, חגית (1999), 'בין הלכה למעשה: המדיניות הקרקעית של קרן קימת לישראל בתקופת המנדט', בתוך: יוסי בן-ארצי, ישראל ברטל, אלחנן ריינר (עורכים), נוף מולדתו: מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, עמ' 438-460.
- מורג, אמוץ (1967), 'מימון הממשלה בישראל: התפתחות ובעיות, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- מיכאלי, מיכה (1963), 'סחר החוץ ויבוא ההון בישראל, עם עובד, תל-אביב.
- מיכאליס, א"פ (1984), 'מאה שנה בנקאות ומטבע בארץ-ישראל', רבעון לבנקאות, 91, עמ' 64-103.
- מצר, יעקב (1978), 'לאומיות כלכלית ומבנה סקטורלי במשק היהודי בתקופת המנדט', רבעון לכלכלה, 98, עמ' 221-231.
- מצר, יעקב (1979), 'הון לאומי לבית לאומי, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.

- מצר, יעקב, ועודד קפלן (1990), משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, מוסד ביאליק עבור מכון פאליק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.
- מקובר, רחלה (1988), שלטון ומינהל בארץ-ישראל 1917-1925, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- נברצקי, קורט (1946), המאנדאט ומשק הארץ, ספרית פועלים, מרחביה.
- סופר, ארנון (1971), 'מיקום תעשיות במפרץ חיפה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סילבר, ז'ק, ויעקב רוזנברג (1978), 'הגישה המוניטרית ומאזן התשלומים של ארץ-ישראל', רבעון לבנקאות, 18 (מס' 69), עמ' 32-51.
- סיקרון, משה (1957), העלייה לישראל: 1948 עד 1953 (כולל כרך התוספת הסטטיסטית), מרכז פאליק למחקר כלכלי בישראל והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.
- ספירת יהודי ארץ-ישראל (1918/1919), המשדד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, יפו.
- עמיקם, בצלאל (1980), נירים ראשונים: ההתישבות בימי העליה החמישית, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- עמית, עירית (1994), 'מקומו של ההון הגדול בעיצוב השרון במחצית השנייה של העשור השני של המאה העשרים', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל, יד, עמ' 122-141.
- פנסלר, דרק יונתן (2001), תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל 1870-1918, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, והמרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר.
- קידר, אלכסנדר (סנדי) (1998), 'זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישבות הרוכשת בישראל', עיוני משפט, 28 (מס' 3), עמ' 665-746.
- קימלינג, ברוך (1974), 'השפעת הגורמים הקרקעיים והטריטוריאליים בסכסוך היהודי - ערבי על בינוי החברה היהודית בארץ-ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- קליימן, אפרים (1964), 'סולל בונה באספקלרית ספרו של הלל דן', רבעון לכלכלה, 11 (41/42), עמ' 170-183.
- קרלינסקי, נחום (1997), "לא דגניה תגאל את הארץ כי אם פתח-תקוה קפיטליסטית": יזמות פרטית בהשקפתם של הפרדסנים העברים ושל מתנגדיהם, 1904-1939, 'עיונים בתקומת ישראל', 7, עמ' 327-359.
- קרלינסקי, נחום (2000a), פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890-1939, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- קרלינסקי, נחום (2000b), 'המודל הקליפורני בפרדסנות העברית 1905-1939', בתוך: רן אהרנסון ושואל שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ-ישראל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 164-204.
- קרפמן, י' (1946), שכון ומימון הבניה בארץ ישראל, טברסקי, תל-אביב.
- קרק, רות (עורכת) (1990), גאלת הקרקע בארץ-ישראל, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- קרק, רות ויוסף גלס (1993), יזמים ספרדיים בארץ-ישראל: משפחת אמזלאג 1816-1918, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- קרק, רות, יוסף גלס ומיכל בן יעקב (2000), 'יזמות ויזמות של יהודים ספרדים ובני עדות המזרח בבניית שכונות מגורים בערי ארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית: הדוגמה של ירושלים', בתוך: רן אהרנסון ושואל שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה: מזרח אירופה וארץ-ישראל, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 96-136.
- ראובני, יעקב (1993), ממשל המנדט בא"י: ניתוח היסטורי-מדיני, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
- רייכמן, שלום (1979), ממאחז לארץ מושב, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- רייכמן, שלום, יוסי כץ ויאיר פז (1991), 'כושר הנשיאה וקצב הקליטה של ארץ-ישראל מראשית ההתיישבות היהודית החדשה עד הקמת המדינה - הבחינה הגיאוגרפית', ארץ-ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועיתותיה (ספר דוד עמרין), 22, עמ' 206-220.

- שאלתיאל, אלי (1990), פנחס רוטנברג, עם עובד, תל-אביב.
- שביט, יעקב (1992), חרושת הטקסטיל בארץ-ישראל 1854-1956, האגודה הישראלית לטקסטיל, תל-אביב.
- שביט, יעקב, ודן גלעדי (1981), 'הרפת והמשק הארץ-ישראלי' – מקומו ותפקידו של משק-החלב במערכת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בתקופת המנדט', קתדרה, 18, עמ' 178-192.
- שטיין, קנת ו' (1986), 'התפתחויות בכלכלה הכפרית הערבית בארץ-ישראל (1917-1930) ומשמעויותיהן החברתיות והפוליטיות', קתדרה, 41, עמ' 133-154.
- שרן, שמעון (1974), 'התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- שילה, מרגלית (1988), נסיונות בהתיישבות: המשך הארצישראלי – 1908-1914, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- שילוני, צבי (1990), הקרן הקיימת לישראל וההתיישבות הציונית: 1903-1914, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
- שלוזנגר, יעקב (1944), חלקם של שכר-עבודה ודמי חמרים מתוצרת חוץ בהוצאת בניית דירות וסלילת כבישים, הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המכון לחקר הכלכלה, ירושלים.
- שפירא, אניטה (1977), המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- שרמן, ניל, ודניאלה הלר (1990), 'הקמתה והתארגנותה של התאחדות האכרים בארץ-ישראל', קתדרה, 58, עמ' 155-171.
- שרשבסקי, רוברט (1968), מבנה המשק היהודי בארץ-ישראל ובישראל: קובץ מסות, מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל, ירושלים.
- תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, התקופה העות'מאנית (1990), כרך א חלק ראשון, ישראל קולת (עורך), האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ומוסד ביאליק, ירושלים.
- תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה תקופת המנדט הבריטי (1993, 1994), כרך ב חלק ראשון, משה ליסק (עורך); חלק שני, משה ליסק, אניטה שפירא וגבריאל כהן (עורכים), מוסד ביאליק, ירושלים.
- Aaronson, Ran (1993), 'Vines and Wineries in the Jewish Colonies: Introducing Modern Viticulture into Nineteenth-Century Palestine', *Studies in Zionism*, 14 (no. 1), pp. 32-51.
- Aaronson, Ran (1995), 'The Beginnings of Modern Jewish Agriculture in Palestine: "Indigenous" versus "Imported"', *Agricultural History*, 69 (no.3), pp. 438-453.
- Abcarius, Michael F. (1946), *Palestine Through the Fog of Propaganda*, Hutchinson, London.
- Adler (Cohen), Raya (1988), 'The Tenants of Wadi Hawarith: Another View of the Land Question in Palestine', *International Journal of Middle East Studies*, 20 (no. 2), pp. 197-220.
- Alami, Issa Mustafa (1984), 'Some Aspects of the Development of the Palestinian Peasant Economy and Society, 1920-1939', Unpublished Ph. D. Dissertation, University of Edinburgh.
- Amit, Irit (2000), 'Economic and Zionist Ideological Perceptions: Private Initiative in Palestine in the 1920s and 1930s', *Middle Eastern Studies*, 36 (no. 2), pp. 82-102.
- Bachi, Roberto (1977), *The Population of Israel*, The Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem and the Demographic Center, The Prime Minister's Office, Jerusalem.
- Barkai, Haim (1977), *Growth Patterns of the Kibbutz Economy*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, New York, Oxford.

- Barkai, Haim (1989a), 'Economic Democracy and the Origins of the Israeli Labor Economy', *The Jerusalem Quarterly*, 49, pp. 17-39.
- Barkai, Haim (1989b), 'Fifty Years of Labor Economy: Growth, Performance, and the Present Challenge', *The Jerusalem Quarterly*, 50, pp. 81-109.
- Barkai, Haim (1996), 'Oppenheimer and the Zionist Resettlement of Palestine', in: Volker Caspari and Bertram Schefold (eds.), *Franz Oppenheimer und Adolph Lowe*, Metropolis-Verlag, Marburg, pp. 17-63.
- Baron, James N. and Michael T. Hannan (1994), 'The Impact of Economics on Contemporary Sociology', *The Journal of Economic Literature*, 32 (no. 3), pp. 1111-1146.
- Beenstock, Michael, Jacob Metzger and Sanny Ziv (1995), 'Immigration and the Jewish Economy in Mandatory Palestine', *Research in Economic History*, 15, pp. 149-213.
- Ben-Porath, Yoram (1984), 'Israeli Dilemmas: Economic Relations Between Jews and Arabs', *Dissent*, Fall, pp. 459-67.
- Ben-Porath, Yoram (1986a), 'The Entwined Growth of Population and Product 1922-1982', in: Yoram Ben-Porath (ed.), *The Israeli Economy: Maturing through Crises*, Harvard University Press, Cambridge, MA, pp. 4-27. Appears also in Hebrew in: *בן-פורת (1989), עמ' 29-44*
- Ben-Porath, Yoram (1986b), 'Patterns and Peculiarities of Economic Growth and Structure', *The Jerusalem Quarterly*, 38, pp. 43-63.
- Bernstein, Deborah S. (2000), *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, State University of New York Press, New York.
- Bonacich, Edna (1972), 'A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market', *American Sociological Review*, 37 (no. 5), pp. 547-559.
- Bonacich, Edna (1979), 'The Past, Present, and Future of Split Labor Market Theory', *Research in Race and Ethnic Relations*, 1, pp. 17-64.
- Bonne, Alfred (1943), 'Economic Research in Palestine', *Palestine and Middle East Economic Magazine*, 18 (no. 4), pp. 73-75 and 18 (no. 5), pp. 93-94.
- Breton, Albert (1964), 'The Economics of Nationalism', *Journal of Political Economy*, 72 (no. 4), pp. 376-386.
- Carmi, Shulamit and Henry Rosenfeld (1974), 'The Origins of the Process of Proletarianization and Urbanization of Arab Peasants in Palestine', *Annals of the New York Academy of Sciences*, 220 (no. 6), pp. 470-485.
- Casson, Mark (1985), 'Entrepreneurship', *The Social Science Encyclopedia*, Vol. 1, Routledge & Kegan Paul, London, pp. 256-257.
- Casson, Mark (1987), 'Entrepreneur', *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Vol. 2, The Macmillan Press Limited, London, pp. 151-153.
- Census (1922)*, J. B. Barron, *Report and General Abstract on the Census of 1922*, Government Printer, Jerusalem.
- Census of Palestine (1933)*, E. Mills, *Census of Palestine 1931*, Vol. 2, *Tables*, Government of Palestine, Alexandria.
- Clark-Powell, H. (1928), 'The Citrus Industry in Palestine', *Agricultural Leaflets*, Series 4, Horticulture, no. 9, Government of Palestine, Department of Agriculture and Forests, Jerusalem.

- Commercial Bulletin* (periodical, 1922-1938), Government of Palestine, Department of Commerce and Industry, Jerusalem.
- De Vries, David (1994), 'Proletarianization and National Segregation: Haifa in the 1920s', *Middle Eastern Studies*, 30 (no. 4), pp. 860-882.
- Duesterwald, A. W. (1945), 'Indications on Arab Jewish Balance of Payments', The Jewish Agency for Palestine, Economic Department, December, 19, Central Zionist Archive (CZA), S/2510233 (mimeo.).
- Easterlin, Richard A. (1982), 'Economics and Social Characteristics of Immigrants', in: Richard A. Easterlin, David Ward, William S. Bernard and Reed Ueda, *Immigration*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA., pp. 1-34.
- El-Eini, Rosa (1996), 'The Implementation of British Agricultural Policy in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 32 (no. 1), pp. 211-250.
- El-Eini, Rosa (1997a), 'Rural Indebtedness and Agricultural Credit Supplies in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 33 (no. 2), pp. 313-337.
- El-Eini, Rosa (1997b), 'Government Fiscal Policy in Mandatory Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 33 (no. 3), pp. 570-596.
- El-Eini, Rosa (1997c), 'The Agricultural Mortgage Bank in Palestine: The Controversy Over its Establishment', *Middle Eastern Studies*, 33 (no. 4), pp. 751-776.
- El-Eini, Rosa (1998), 'Trade Agreements and the Continuation of Tariff Protection Policy in Mandate Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 34 (no. 1), pp. 164-191.
- El-Eini, Rosa (1999a), 'British Agricultural-Educational Institutions in Mandate Palestine and their Impress on the Rural Landscape', *Middle Eastern Studies*, 35 (no. 2), pp. 103-131.
- El-Eini, Rosa (1999b), 'British Forestry Policy in Mandate Palestine, 1929-1948', *Middle Eastern Studies*, 35 (no. 3), pp. 75-155.
- Falah, Ghazi (1991), 'Pre-state Jewish Colonization in Northern Palestine and its Impact on Local Bedouin Sedentarization 1914-1948', *Journal of Historical Geography*, 17 (no. 3), pp. 289-309.
- Finegold, Julian L. (1978), 'British Economic Policy in Palestine: 1920-1948', Unpublished Ph. D. Dissertation, London School of Economics and Political Science.
- Firestone, Ya'akov (1975), 'Crop-Sharing Economics in Mandatory Palestine', Parts I and II, *Middle Eastern Studies*, 11 (no. 1), pp. 3-23 and (no. 2), pp. 175-194.
- Firestone, Ya'akov (1981), 'Land Equalization and Factor Scarcities: Holding Size and the Burden of Impositions in Imperial Central Russia and the Late Ottoman Levant', *The Journal of Economic History*, 41 (no. 4), pp. 813-833.
- Firestone, Ya'akov (1990), 'The Land-Equalizing Musha' Village: A Reassessment', in: Gad G. Gilbar (ed.), *Ottoman Palestine 1800-1914*, E. J. Brill, Leiden, pp. 91-129.
- First Census of Industries* (1929), Government of Palestine, Department of Customs, Excise and Trade, Jerusalem.
- Flapan, Simha (1979), *Zionism and the Palestinians*, Croom Helm, London.
- Gaathon [Gruenbaum], A. L. (1978), *National Income and Outlay in Palestine, 1936*, Second enlarged edition (1st ed., 1941, The Jewish Agency for Palestine), Bank of Israel, Jerusalem.

- Gaskin, Ian W. (1992), 'Palestine 1939-1945: A Study of Colonial Economic Policy', Unpublished D. Phil. Thesis, Oxford University.
- General Monthly Bulletin of Current Statistics of Palestine (MBS)* (monthly issues), 1936-1947, Office of Statistics, Jerusalem.
- Gottheil, Fred M. (1973), 'Arab Immigration into Pre-State Israel: 1922-1931', *Middle Eastern Studies*, 9 (no. 3), pp. 315-324.
- Graham-Brown, Sarah (1982), 'The Political Economy of the Jabal Nablus, 1920-1948', in: Roger Owen (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, MacMillan Press Ltd. and St Antony's College, London and Oxford, pp. 88-176.
- Grinberg, Lev (1991), *Split Corporatism in Israel*, State University of New York Press, Albany, NY.
- Gross, Nachum T. (1984), 'The Development of Agricultural Techniques in the Jewish Economy in Mandatory Palestine', in: Herald Winkel and Klaus Herrmann (eds.), *The Development of Agricultural Technology in the 19th and 20th Centuries*, Scripta Mercaturae Verlag, St. Katarinen, pp. 157-168.
- Gross, Nachum T. (1990), 'Israeli Economic Policies, 1948-1951: Problems of Evaluation', *The Journal of Economic History*, 50 (no. 1), pp. 67-83. Appears also in Hebrew: גרוס נחום (1999), עמ' 341-325
- Gross, Nachum T. (1995), 'The Economic Regime During Israel's First Decade', in: Ilan S. Troen and Noah Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, State University of New York Press, New York, pp. 231-241. Appears also in Hebrew: גרוס נחום (1999), עמ' 351-342
- Gross, Nachum T. (1998), 'Herbert Samuel's Advisory Committee of 1919', *Journal of Israeli History*, 19 (no. 1), pp. 5-21.
- Gross, Nachum T. and Jacob Metzger (1978), 'Public Finance in the Jewish Economy in Interwar Palestine', *Research in Economic History*, 3, pp. 87-159, Appears also in Hebrew: גרוס נחום (1999), עמ' 171-105
- Gross, Nachum T. and Jacob Metzger (1993), 'Palestine in World War Two: Some Economic Aspects', in: Geoffrey T. Mills and Hugh Rockoff (eds.), *The Sinews of War*, University of Iowa Press, Iowa City, pp. 59-82. Appears also in Hebrew: גרוס נחום (1999), עמ' 300-324
- Gruenbaum (1941), see: Gaathon (1978).
- Grunwald, Kurt (1932), 'The Government Finances of the Mandated Territories in the Near East', *Bulletin of the Palestine Economic Society*, 6 (no. 1), pp. 1-106.
- Grunwald, Kurt (1934), 'The Industrialization of the Near East', *Bulletin of the Palestine Economic Society*, 6 (no. 3), pp. 1-139.
- Gurevich, David (1932), 'Jewish Contribution to the Government Revenue', CZA, S'53/1538a (mimeo.).
- Gurevich, David (1936), 'Taxation of the Jewish Community, 1934/35', The Jewish Agency for Palestine, Economic Research Institute (mimeo.), Jerusalem.
- Gurevich, David, Aaron Gertz and Roberto Bachi (1944), *The Jewish Population of Palestine*, The Jewish Agency for Palestine, Department of Statistics, Jerusalem (text in Hebrew, tables in English and Hebrew).

- Halevi, Nadav (1983), 'The Political Economy of Absorptive Capacity; Growth and Cycles in Jewish Palestine Under the British Mandate', *Middle Eastern Studies*, 19 (no. 4), pp. 456-469.
- Halperin, Asher (1954), 'Palestine's Balance of Payments, 1932-1946', Unpublished Ph. D. Dissertation, Princeton University.
- Hazen, William N. (1938), *The Citrus Industry in Palestine*, United States Department of Agriculture, Bureau of Agricultural Economics, Washington DC.
- Himadeh, Said B. (ed.) (1938), *Economic Organization of Palestine*, American University of Beirut, Publications of The Faculty of Arts and Sciences, Social Science Series no. 11, Beirut.
- Hirsch, S. (1933), 'Sheep and Goats in Palestine', *Bulletin of the Palestine Economic Society*, 6 (no. 2).
- Horowitz, David and Rita Hinden (1938), *Economic Survey of Palestine*, The Jewish Agency for Palestine, Economic Research Institute, Tel Aviv.
- Johnson, Harry G. (1967), 'A Theoretical Model of Economic Nationalism in New and Developing States', in: Harry G. Johnson (ed.), *Economic Nationalism in Old and New States*, University of Chicago Press, Chicago, pp. 1-16.
- Johnson, W. J. and R. E. H. Crosbie (1930), *Report of a Committee on the Economic Condition of Agriculturists in Palestine and the Fiscal Measures of Government in Relation Thereto*, Government of Palestine, Jerusalem.
- Kamen, Charles S. (1991), *Little Common Ground: Arab Agriculture and Jewish Settlement in Palestine 1920-1948*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Kark, Ruth (ed.) (1989), *The Land that Became Israel: Studies in Historical Geography*, Yale University Press & Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, New Haven and London.
- Katz, Shaul (1993), 'Social Structure and Technological Innovation in Israeli Agriculture 1880-1930', *Scripta Hierosolymitana*, no. 34, pp. 48-70.
- Katz, Yossi (1989), 'Private Zionist Initiative and the Settlement Enterprise in Eretz-Israel in the Early 1900s: "Nationalistic Capitalism" of Private Capital', in: Kark (1989), pp. 275-286.
- Khalaf, Issa (1997), 'The Effect of Socioeconomic Change on Arab Societal Collapse in Mandate Palestine', *International Journal of Middle East Studies*, 29 (no. 1), pp. 93-112.
- Khalidi, Walid (ed.) (1992), *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*, Institute for Palestine Studies, Washington DC.
- Kimmerling, Baruch (1982), *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley.
- Kimmerling, Baruch (1983), *Zionism and Economy*, Schenkman, Cambridge, MA.
- Kleiman, Ephraim (1987), 'The Histadrut Economy of Israel: In Search of Criteria', *The Jerusalem Quarterly*, no. 41, pp. 77-94.
- Kleiman, Ephraim (1997), 'The Waning of Israeli Etatism', *Israel Studies*, 2 (no. 2), pp. 146-171.
- Kretzmer, David (1990), *The Legal Status of the Arabs in Israel*, Westview Press, Boulder.

- Kubursi, Atef (1988) 'An Economic Assessment of Total Palestinian Losses', in: Sami Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948: A Comprehensive Study*, Part V, Saqi Books, London, pp. 117-189.
- Lewis, Frank D. (1996), 'Agricultural Property and the 1948 Palestinian Refugees: Assessing the Loss', *Explorations in Economic History*, 33 (no. 2), pp. 169-194.
- Lockman, Zachary (1996), *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Loftus, P. J. (1946), *National Income of Palestine 1944*, Government Printer, Jerusalem.
- Loftus, P. J. (1948), *National Income of Palestine 1945*, Government Printer, Jerusalem.
- MBS. See *General Monthly Bulletin of Current Statistics*.
- McCarthy, Justin (1990), *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*, Columbia University Press, New York.
- Metzer, Jacob (1978), 'Economic Structure and National Goals – Jewish National Home in Interwar Palestine', *The Journal of Economic History*, 38 (no. 1), pp. 101-119. Appears also in Hebrew, see: (1978) מצר
- Metzer, Jacob (1982), 'Fiscal Incidence and Resource Transfer between Jews and Arabs in Mandatory Palestine', *Research in Economic History*, 7, pp. 87-132.
- Metzer, Jacob (1998), *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Metzer, Jacob (2000), 'Economic Growth and External Trade in Mandatory Palestine: A Special Mediterranean Case', in: Sevket Pamuk and Jeffrey G. Williamson (eds.), *The Mediterranean Response to Globalization Before 1950*, Routledge, London and New York, pp. 363-380.
- Metzer, Jacob (2003), 'From the Jewish National Home to the State of Israel: Some Economic Aspects of Nation and State Building', in: Alice Teichova and Herbert Matis (eds.), *Economic Change and the Building of the Nation State in History*, Cambridge University Press, Cambridge (Forthcoming).
- Miller, Ylana N. (1980), 'Administrative Policy in Rural Palestine: The Impact of British Norms on Arab Community Life: 1920-1948', in: Joel S. Migdal *et al.*, *Palestinian Society and Politics*, Princeton University Press, Princeton, pp. 124-145.
- Miller, Ylana N. (1985), *Government and Society in Rural Palestine: The Impact of British Norms on Arab Community Life, 1920-1948*, University of Texas Press, Austin.
- Mossek, Moshe (1978), *Palestine Immigration Policy under Sir Herbert Samuel: British, Zionist and Arab Attitudes*, Frank Cass, London.
- Muenzner, Gerhard (1945), *Jewish Labour Economy in Palestine*, Victor Gollancz Ltd., London.
- Nathan, Robert R., Oscar Gass and Daniel Creamer (1946), *Palestine: Problem and Promise*, The Public Affairs Press of the American Council on Public Affairs, Washington DC.
- Ofer, Gur (1967), *The Service Industries in a Developing Economy: Israel as a Case Study*, Frederick A. Praeger Publishers, New York.
- Ottensouer, Robert David (1955), *The Palestine Pound and the Israel Pound: Transition from a Colonial to an Independent Currency*, Librairie E. Droz, Geneve.

- Owen, Roger (1988), 'Economic Development in Mandatory Palestine 1918-1948', in: George T. Abed (ed.), *The Palestinian Economy*, Routledge, London and New York, pp. 13-35.
- Parkin, Frank (1979), *Marxism and Class Theory*, Columbia University Press, New York.
- Penslar, Derek J. (1991), *Zionism and Technology: The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis. Appears also in Hebrew, see: (2001) פנסלר
- Pinner, L. (1930), 'Wheat Culture in Palestine 1930', *Bulletin of the Palestine Economic Society*, 5 (no. 2).
- Plessner, Yakir (1994), *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation*, State University of New York Press, Albany.
- Porath, Yehoshua (1976), 'The Land Problem in Mandatory Palestine', *The Jerusalem Quarterly*, no.1, pp. 18-27.
- Poshter, A. (1939), *The Development of the Citrus Marketing Cooperative Societies in the 1937/38 Season*, The Anglo-Palestine Bank, Tel Aviv.
- Ram, Uri (1993), 'The Colonization Perspective in Israeli Sociology: Internal and External Comparisons', *Journal of Historical Sociology*, 6 (no. 3), pp. 327-350.
- Reguer, Sara (1995), 'Rutenberg and the Jordan River: A Revolution in Hydro-Electricity', *Middle Eastern Studies*, 31 (no. 4), pp. 691-729.
- Reichman, Shalom (1971), 'The Evolution of Land Transportation in Palestine, 1920-1947', *Jerusalem Studies in Geography*, 2, pp. 55-90.
- Rodinson, Maxime (1973), *Israel: A Colonial-Settler State?*, Pathfinder Press, New York.
- Samuel, Ludwig (1946), *Jewish Agriculture in Palestine*, The Jewish Agency for Palestine, Economic Research Institute, Jerusalem.
- Samuel, Ludwig (1947), 'Arab Agriculture and Its Development Between 1931 and 1945', CZA/S90/633 (mimeo.).
- SAP – see *Statistical Abstract of Palestine*.
- Sarnat, Marshall (1966), *The Development of the Securities Market in Israel*, J. C. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- Shafir, Gershon (1989), *Land, Labor and the Origin of the Israeli-Palestinian Conflict 1882-1914*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Shalev, Michael (1989), 'Jewish Organized Labor and the Palestinians: A Study of State/Society Relations in Israel', in: Baruch Kimmerling (ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, State University of New York Press, New York, pp. 93-133.
- Shalev, Michael (1992), *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford University Press, Oxford.
- Simon, Julian L. (1989), *The Economic Consequences of Immigration*, Basil Blackwell, Inc., Oxford.
- Smith, Barbara J. (1978), 'British Economic Policy in Palestine Towards the Development of the Jewish National Home, 1920-1929', Unpublished D. Phil. Thesis, Oxford University.
- Smith, Barbara J. (1993), *The Roots of Separatism in Palestine: British Economic Policy 1920-1929*, Syracuse University Press, Syracuse.

- Statistical Abstract of Palestine 1929* (1930), Keren Hayesod, Jerusalem.
- Statistical Abstract of Palestine (SAP)* (annual issues, 1936-1945), Office of Statistics, Jerusalem.
- Statistical Handbook of Jewish Palestine* (1947), The Jewish Agency for Palestine, Department of Statistics, Jerusalem.
- Stein, Kenneth W. (1984a), 'The Jewish National Fund: Land Purchase Methods and Priorities, 1924-1939', *Middle Eastern Studies*, 20 (no. 2), pp. 190-205.
- Stein, Kenneth W. (1984b), *The Land Question in Palestine, 1917-1939*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Stein, Kenneth W. (1987), 'Palestine's Rural Economy, 1917-1939', *Studies in Zionism*, 8 (no. 1), pp. 25-49.
- Stein, Kenneth W. (1991a), 'One Hundred Years of Social Change: The Creation of the Palestinian Refugee Problem', in: Laurence J. Silberstein (ed.), *New Perspectives on Israeli History: The Early Years of the State*, New York University Press, New York & London, pp. 57-81.
- Stein, Kenneth W. (1991b), 'Rural Change and Peasant Destitution: Contributing Causes to the Arab Revolt in Palestine, 1936-1939', in: Farhad Kazemi and John Waterbury (eds.), *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, Florida International University Press, Miami, pp. 143-170.
- Survey of Palestine*, (1946), Vols. I-III, Government Printer, Jerusalem.
- Sussman, Zvi (1973), 'The Determinants of Wages for Unskilled Labor in the Advanced Sector of the Dual Economy of Mandatory Palestine', *Economic Development and Cultural Change*, 22 (no. 1), pp. 95-113.
- Tamari, Salim (1990), 'From the Fruits of their Labour: The Persistence of Sharetenancy in the Palestinian Agrarian Economy', in: Kathy & Pandeli Glavanis (eds.), *The Rural Middle East: Peasant Lives and Modes of Production*, Birzeit University, London and New Jersey, pp. 70-94.
- Taqqu, Rachele Leah (1977), 'Arab Labor in Mandatory Palestine, 1920-1948', Unpublished Dissertation, Columbia University.
- Taqqu, Rachele Leah (1980), 'Peasants into Workmen: Internal Labor Migration and the Arab Village Community under the Mandate', in: Joel S. Migdal *et al.*, *Palestinian Society and Politics*, Princeton University Press, Princeton, pp. 261-285.
- Tyler, W. P. N. (1991), 'The Huleh Lands Issue in Mandatory Palestine, 1920-34', *Middle Eastern Studies*, 27 (no. 3), pp. 343-373.
- Tyler, W. P. N. (1994), 'The Huleh Concession and Jewish Settlement of the Huleh Valley 1934-48', *Middle Eastern Studies*, 30 (no. 4), pp. 826-859.
- Village Statistics 1945*, A Classification of Land and Area Ownership in Palestine, Originally published by the Government of Palestine, a new edition published in 1970 with explanatory notes by Sami Hadawi, Beirut: Palestine Liberation Organization Research Center.
- Vital Statistics Tables 1922-1945* (1947), Department of Statistics, Palestine Government, Jerusalem.

מבט על התפתחות המחקר

- Viteles, H. (1927), *Report on Almond Cultivation in Palestine*, Central Bank of Co-operative Institutions in Palestine Ltd., Jerusalem.
- Viteles, H. (1928), 'Expansion of the Orange Industry in Palestine', *Bulletin of the Palestine Economic Society*, 4 (no. 1).
- Volcani (Elazary-Volcani), I. (1930), *The Fella's Farm*, The Jewish Agency for Palestine, Institute of Agriculture and Natural History, Tel Aviv.
- Wood G. E. (1943), *Survey of National Income of Palestine*, Government Printer, Jerusalem.
- Wood G. E. (1944), 'National Income of Palestine', *General Monthly Bulletin of Current Statistics*, 9 (no. 8), pp. 342-345.
- Zureik, Elia T. (1979), *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, Routledge & Kegan Paul, London.

עמוד ריק